

БАЛАГЫАЙ

I

Улуус кырыыта нэһилиэги ортотунан түһэр от үрэх икки өттө иһирик ойуур. Бу үрэх куулатыгар хатын чаран уонна бөлөх-бөлөх талах, мутукча ойуур быыһа Талах Бүтэй диэн туоһахта курдук, ыраас толоон сыыһа баар. Бу толоонно туран көрдөххө, чугас эргин киһи-сүөһү баара биллибэт, барыта төгүрүк ойуур. Арай бэркэ гыннар, бу ойуур иһигэр кубомах төрөөн үөскүү, тэнийэ сытар ини уонна отон уктаах тыаҕа мас көтөрө куолабын тотороору тохтуу түһэн ааһар ини...

Сайын, Талах Бүтэйтэн иһиттэххэ, киэһэ-киэһэ бу арҕаа тыа кэтэбэр ыраах ынах мангырыыра, оҕус мөнгүрүүрэ уонна быһыта-орута бөдөн куоластаах киһи сангата биирдэ эмэтэ иһиллэр эбит. Оттон кыһын куугунаһа сыарҕа, тобурҕас сүгэ тыаһа, ыт үрэрэ уонна «кыыкыр» гынан аһыллар аан тыаһа ыраах да буоллар бу баар курдук иһиллэр эбит. Онон Талах Бүтэй даҕаны киһи-сүөһү озорор сиригэр кытта ханыылаһар эбит.

Бу хааһах иһин курдук Талах Бүтэйгэ кыһын, сайын арахсыбакка олохсуйан озорор эбит Николай Кириллов.

Николай Кириллов тор курдук бытыктаах, кэхтэ баран эрэр, дарах курдук обургу соҕус унуохтаах, сытар ынаҕы

туруорбат сымнаҕас, бэрт көнө, ханна да сырыы сылды-батах, кэлии кэлбэтэх, биир харчылаабы эргиммэт, наар сүөһү иитэн, үлэ үлэлээн, кыратык бултаан-алтаан, орто ыал буолан олорор киһи.

Кини аҕыйах сыллаабыта ойоҕо өлөн, 3—4 кыра оҕону кытта хаалан баран, иккиһин ойох ылан олорор. Кини оҕолорун иитэр, ыал буолан олорор, Талах Бүтэй иһиттэн тахсыбат киһи.

Улахан оҕото Балагыай диэн уонча саастаах, көрсүө баҕайытык саһарчы көрбүт, ыраас хааннаах, маннайгы сибэкки курдук ыраас, үчүгэй, бойбоччу тартарбыт үөдэн. Кыра оҕо диэтэххэ, унаарыччы көрөн, тоҕо баҕас көрсүөтэй! Киһи оҕолоохпун диэх оҕото.

Балагыай маннык хааһах иһин курдук харанга сиргэ үөскээн сырыттар даҕаны ис-иһиттэн үөрэммит курдук быһаарыылаах тыллаах-өстөөх. Киһи диэки көрсүө баҕайытык көрөн кэбиһэ-кэбиһэ, уна-ханас кэлэр-барар уонна киирбит ыалдыты: «Ити кимий, хантан кэлбит хайа киһиний?» — диэн ийэтиттэн дуу, аҕатыттан дуу ыйытымына эрэ буолбат үгэстээх.

Кыра да оҕо өйө-санаата эрдэттэн дьонно, уопсастыбаҕа холбоһор эбит буоллаҕа...

Балагыай дьиэтиттэн тус арҕаа от үрэҕи таннары киирдэххэ, 6—7 килэмиэтир кэринэ сиргэ үгүс ыаллардаах, 1—2 килэмиэтир туоралаах, 2 килэмиэтир усталаах тэриэлкэ иһин курдук чонкучах алаас хоту халдыайытын үрдүгэр былыр-былыргыттан умулла-умулла умайа сатаабыт угаарак чүмэчи курдук үөрэтэ сатаабыт 4 группалаах оскуола дуома баар. Ол таһыгар обургу танара дьиэтэ турар, эмиэ ыаллар, эргэ дьиэлэр эниннэр бааллар. Бу Кириэс Халдыайы диэн сир буолар.

Бу дойдуга оскуола аһыллыбыта 20-чэ сыл буолан эрэ да, үөрэх тахса илик. Урукку олох маннык этэ.

Гражданскай сэрии ааһарын кытта, бу оройуонна олохтоох Харитонов диэн ыраахтаабы саҕана икки эрэ кылаастаах оскуоланы бүтэрбит, хас да сыл улууска, нэһилиэккэ суруксуттуу сылдыбыт киһи сана олох иһэрин курдук, ис-иһиттэн сайдан, бу дойду харанга олобун тулуйбакка, оскуола иннигэр бэркэ кыһанан эрэр.

Кини бу быйылгы 1923 сыллаах күһүн 4 группаба 50-ча оҕону мунньан баран, суос-соҕотоҕун сана учуутал буолан үөрэтэн эрэр.

Хата бу киһи сэбиэскэй былааска биир үлэһит буолан, хараҥа мунугу сырдаттабына — сырдатых киһи. Үөрэбэ да кыра буоллар тыла-өһө тардыылаах, үлэтэ-хамнаһа саталлаах, дьон санаатын түмүөх-үлэлиэх киһи. Кини маннык хараҥа сиргэ үгүс киһи иннигэр турааччы сана тэрийээччи, сана үлэһит, Харитонов олохтоох нэһилиэнннэбэ оҕону кытаатан оскуолаба аҕалын диэн этэр тыла бу тыа быыһынаабы балаҕан аайы иһилиннэ. Бэл Талах Бүтэйгэ Николай Кириллов дьиэтигэр киирэн: «Оҕону үөрэттэрин», — диэн тыл Балагыай кулгаабар тоҕо эрэ кэрэтик иһилиннэ.

Түүл-бит курдук: «Балагыай оскуолаба оҕолору ылаллар эбит, үгүс оҕо үөрэнэн эрэр үһү», — диэн улам-улам саныыр санаатыгар санаа эбиллэн истэ. Кини оҕоттон эрэ сэргэх, көрсүө буолан, ити туһун ордук толору кулгаабар түһэрдэ, өйүгэр хатаата.

Абыһах хонон баран, биир күн Балагыай ийэтин кытта оскуола чугаһыгар ыалларга дьаарбайа сылдьан оскуола оҕолорун көрдө уонна оскуола туһунан ону-маны ордук үксү иһиттэ. Биир ыалга кинилэри кытта чэйдии олорор эмээхсин кэпсэтэ олорон:

— Мин бу Балагыай саба Маайа диэн кыыстаахпын быйыл оскуолаба биэрдим. Онон Маайа аны үөрэх киһитэ буолан эрэр, — диэтэ. Ону истээт, Балагыай тоҕо эрэ бу эмээхсин диэки көрө түстэ уонна иһигэр: «Оо, Маайа үөрэнэн эрэр эбит ээ... Оҕотун үөрэттэрэр үчүгэй да эмээхсин эбит», — дии санаан баран, эмээхсин сирэйин-харабын дьэ үчүгэйдик өйдөөн көрө олордо.

Эмээхсин ханас хараба эргэлээх, үлэ-хамнас киһитин киэбинэн куурбут-хаппыт хара сирэйинэн Балагыай диэки эргиллэн баран, күлэ-күлэ: «Балагыай мин диэки үчүгэйдик көрдө ээ», — диэтэ. Онуоха Балагыай ийэтэ, Өрүүнэ диэн кыра собус эдэр дьахтар, эмээхсин диэки көрө түһээт: «Онто суох бэлиэргиттэн үөрэниэн саныыр буолла», — диэтэ. Онуоха: «Барахсаны үөрэттэрин ээ», — диэн баран, эмээхсин уна өлүөр хараба Балагыай диэки эмиэ көрдө. Бала-

гыай ону көрөн баран, кини тылын сүр кэрэтик истэн, кыратык күлэн баран, чааскылаах чэйин сыпсырыйда.

Өрүүнэ эмээхсин диэки лаппа көрөн баран: «Ол эһиги оскуола таһыгар буолан үөрэттэрбиккит аайы, биһиги үөрэттэрэр кыахпыт суох. Илиигэ-атахха киирэн эрэр, онон хата дьиэбэ көмө буолуоҕа», — диэтэ. Балагыай итини куһаҥаннык иһиттэ.

Киэһэ Балагыай дьиэтигэр кэлбитигэр аҕата: «Тукаам, бүгүн дьаарбайан кэллин дуу?» — дии-дии аттыгар олордон, кэтэбиттэн имэрийдэ. Онуоха Балагыай аҕатын диэки өрө көрөн баран: «Дьаарбайдым, ыалларга сырыттым, оскуола оҕолорун көрдүм, оҕолор кумаабылаахтар, харандаастаахтар», — диэтэ уонна аҕатын илиитин кууһан баран, көрдөспүт дуу, албыннаспыт дуу курдук саба түһэн: «Аҕаа, миигин оскуолаҕа үөрэттэр», — диэн төрөөбүтүн тухары эппэтэх тылын эттэ.

Онуоха аҕата: «Кэбис, саҥарыма, кыыс оҕо, эн тугун үөрэбэй? Эһиил сурдугун Уйбааны үөрэттэриллиэ. Эн үөрэбинг — ынах ыыр, иис истэнэр, илии-атах буолуу буоллаҕа дии», — диэтэ. Онуоха уна оронго оонньуу ололорор Уйбааскы оҕо: «Оо, Балагыай үөрэнээри гынар, эн үөрэниэн суоҕа, мин үөрэниэм», — диэн баран күлэ-күлэ, оонньуурун тохтотон, былдыаһыспыт курдук: «Аҕаа, мин үөрэниэм дуу?» — дии-дии, аҕатын таһыгар тийиэн кэллэ. Онуоха аҕата: «Эн, эр киһи үөрэниэн буоллаҕа дии», — диэтэ.

Балагыай курутуйан кулгааҕа кытар гына түстэ, аҕата эппититтэн, сурдья күлбүтүттэн хараастан, саҥата суох ханас диэки баран, муммут чыычаах оҕотун курдук, саһан олорон ытаата. Ону ким да билбэтэ.

Итинтэн ыла Балагыай сурдья Уйбааскылыын үөрэххэ киирэллэрин былдыаһа саныы, киһи билбэтинэн: «Мин үөрэниэм, эн үөрэниэн суоҕа», — дэһэ сырыттылар.

Кыһын оскуола сураҕа ордук хото иһилиннэ.

Харитонов учуутал олус кыһанан үөрэтэр үһү уонна олохтоох нэһилиэктэр мунньахтаан, саҥа оскуола дьиэ онорорго дьүүллэспиттэр. Онон, саҥа дьиэ онорулуннабына, эһиил икки учуутал үөрэтиэ, элбэх оҕо үөрэниэ диэн кэпсээн буолла.

Итини истэ-истэ, Балагыай үөрэ санаата: «Үгүс оҕо үөрэ-

нэр буоллабына, миигин дьонум, бука, үөрэттэриэхтэрэ эбээт. Мин Уйбааскытааҕар сааспынан аҕа буоллабым», — дии саныыр буолла.

II

Ити итинэн хаалан, Талах Бүтэйгэ буруолуур Николай Кириллов балаҕанын иһигэр үгүс хонуктар аастылар. Күн арыый уһаан, түннүк сырдаан кэллэ. Балагыай таһырдыа тахсан, ол-бу диэки көрө турбахтыыр буолла.

Арай биир күн Балагыай аҕата оскуола таһыгар сылдьан кэпсээн кэллэ: «Дьэ, оччо, оччо хостоох, оччо саһаан усталаах, туоралаах саҕа оскуола дьииэ онгорор үһүбүт. Быйыл саас маһа барыта киирэн, хаардаахха акылаата түһэн, эһиил оҕо киирэн үөрэнэр гына бүтэрэбит үһү. Харитонов учуутал дьэ олус кыһанан эрэр», — дии кэпсээтэ. Бу кэпсээн, үгүс хонукка хаайтаран, утуйбут курдук буолбут оҕо санаатын эмиэ уһугуннарда. Балагыай эмиэ оскуоланы санаата, Уйбааскыны кытта эмиэ былдьасыһар курдук буолла.

Аҕыйах хонон баран: «Оскуола маһа кэрдэбит», — дэһэ-дэһэлэр сүгэлээх дьон кэлэн-баран ааһаллара көстөр буолла.

Биирдэ Балагыай чугас ыал таһыгар баран турдабына, биир оҕус үрдүгэр туора олорбут аҕамсыйан эрэр киһи ааһан иһэн: «Тукаам, бу эһиги үөрэнэр оскуолабыт маһын таһа сылдьабын, миэхэ манньалыаххыт дуо?» — дии мичээрэ-мичээрэ ааста. Ону Балагыай үчүгэйдик да көрө хаалла.

Балагыай биирдэ дөксө сааһыары оскуола таһыгар бара сылдьан көрдөбүнэ, үрэх устун биэс-алта оҕуһунан сүр суон бэрэбинэлэри состорон сыналытан ый-хай бөҕөнү түһэрэн 3—4 киһи оскуола диэки бардылар. Балагыай кинилэр барбыт суоллары тийэн көрбүтэ, бэрэбинэлэр суоллара суол кырыытын хайа сотон, тоҕута охсон кээстэр. Ону тийэн, Балагыай бойбох курдук тыс этэрбэстээх атабынан үктээн көрө-көрө: «Бэрэбинэ ыарахан даҕаны, тон суолу бааһырдар эбит ээ. Манньык ыарахан маһы хайаан кыайан тийэр бэйэлэрэй? Оок-сиз, бу бэрэбинэлэринэн оскуола тутулан бүттэбинэ үөрэнэ сылдьыбыт киһи, сатаатар, көрбүт киһи, көрөө инибин», — дии санаата.

Өр соҕус буолан баран, Балагыай аҕата: «Оо, дьэ, үгүс да

бэрэбинэ киирбит. Дьэ маастар кэлэн оскуола акылаатын буорун хастаран, үлэ бөбөнү үлэлэтэн эрэр. Сылаас буолан, оскуола оҕолоро көр бөбөнү түһэрэн эрэллэр», — диэтэ. Ону истэн баран, Балагыай Уйбааскылыын оскуола акылаата түһэн бүттэбинэ баран көрүөх буолан, дьонноруттан көнгүллэтэннэр улахан үөрүү буолла. Ол иһин Балагыай: «Аҕам, быһыыта, миигин үөрэттэриһи ээ», — дии санаата уонна чочумча буолан баран: «Аҕаа, миигин үөрэттэриэн дуо?» — диэн эмиэ ыйытта. Онуоха аҕата: «Хотуой, тугун тылай? Эн оскуоланан ииримэ. Хайдах иккиэн үөрэниэххитий? Эн тугун үөрэбэй диибин буолбат дуо?» — диэтэ. Балагыай курус гынан баран: «Оттон учуутал оҕолору бары үөрэттэрин диир үһү буолбат дуо?» — диэтэ. Аҕата сарбарбакка туран тэйиччи барда. Балагыай абаламмыт харабынан аҕатын саннын көрөн хаалла.

Хас да хонон баран, Балагыай Уйбааскылыын иккиэ буолан оскуола акылаатын көрө кэллилэр. Ол кэлэн көөртөрө: оскуолаҕа оҕо бөбө үөрэнэн, киһи бөбө үлэлээн, көр-нар бөбө буолбут. Оскуола акылаатын көрбүттэрэ, бүтүн дал оннун курдук киэн буолла. Бэрэбинэттэн бэрэбинэбэ атыллаан, бэрэбинэттэн бэрэбинэ үрдүгэр сылдьан көрбүттэрэ, уу аҕалбытын курдук үгүс бэрэбинэ килэйэн сытар. Чугас аҕай үлэлии турар дьон таһыттан ким эрэ: «Оҕолоор, сэрэнин, маска өлөөһүбүтүй», — диэн сэрэттэ.

Оскуола акылаатын көрөн бараннар, Балагыайдаах оскуолаҕа кэлэн киирдилэр. Онуоха кинилэри Харитонов учуутал түбэхэ көрөн: «Оо, оҕолор, үөрэнэ кэллигит дуу? Ээ, эһиги үөрэнэр дьиэбитин ити сана онорон эрэбит. Эһиил бары итиннэ үөрэниэххит», — диэн күлэ-күлэ ааста.

Бүгүн Балагыай оскуолаҕа сылдьан көрбөтөбүн көрдө, итиэннэ: «Оо, учуутал мин аҕабын өйдөтөн, миигин оскуолаҕа ыллар, төһө эрэ үчүгэй буолар этэ», — диэн урут санаабатабын санаата.

Бу курдук сылдьан баран, Балагыайдаах иккиэн оонньоу-оонньоу дьиэлэригэр бардылар. Ол баран иһэннэр, оскуоланы көрбүт үөрүүлэригэр буолан, оскуолаҕа киирэллэрин былдьаһан мөккүһэр курдук санааларын хаалларан: «Иккиэн бииргэ сылдьан үөрэннэрбит үчүгэй да буолуо этэ. Ити Ньюкулай уол балтынаан Кэтириистиин иккиэн биир

дьиэттэн үөрэнэ сылдьаллара бэрт баҕайы эбээт», — дэстилэр уонна дьонноруттан иккиэммитин үөрэттэрин диэн көрдөһүөх буоллулар. Бу күнтэн ыла кинилэр бэрт эйэлээх, биир санаалаах буолтара.

Балагыай быйыл үчүгэйдик сааһаата. Сайын, сана үүмүт сибэкки курдук буолан, дьиэтигэр Талах Бүтэйгэ сайылаан оту кытта от, маһы кытта мас буолла.

III

Күөх от-мас хагдарыйан, сир-дойду, тыа-ойуур үрүң, куҕас дьүһүннэннэ. Онтон сотору көмнөх түһэн, сэбирдэх бураллан, сир-дойду, тыа-ойуур хара боронгуй буола түстэ.

Күһүннү от, бурдук үлэтэ бүтэн, кыһынны тэрээһин буолуутун кытта тэннэ олохтоох ньэһилиэнньэбэ оскуола сураҕа иһилиннэ: Кыһыл Халдыайы сана оскуолата адьас бүтэн эрэр, быйыл 2 учуутал буолар, үгүс оҕо үөрэнэр.

Балагыай эмиэ ити сураҕы Талах Бүтэй талаҕын быһыгар, күһүннү чыычаах курдук буола сылдьан, бэркэ бэлиэти иһиттэ.

Кини биир күн Уйбааскылыын оскуола аһылларын, оҕо үөрэнэрин туһунан кэпсэттилэр, итиэннэ: «Дьоммут быйыл иккиэммитин үөрэттэрээ инилэр», — дэстилэр.

Абыһах хонон баран атын буолла. Уйбааскыны үөрэттэрэр гына таһаһын-сабын тэрийэн бардылар, оттон Балагыайы оскуолаҕа киирэр гына тэрийиэхтээбэр, оннооҕор этэрбэһин абырахтаабакка, күһүннү тымныыга атаҕа кытара тонно.

Биир күн Николай Кириллов эмиэ оскуола таһыгар сылдьаат: «Харытыанап учууталга сырыттым. Уйбааскыны оскуолаҕа биэриэх буоллум. Сана дьиэ бүппүт. Улахан, үчүгэй да дьиэ буолбут. Хойут 6 курууппалаах оскуола аһылларыгар анаан оҕоһуллубут дьиэ. Быйыл 4 курууппа үөрэниэ үһү», — диэтэ. Итини Уйбааскы үөрэниэх киһи буолан, үөрэ да иһиттэ, оттон Балагыай сүрдүк ымсыыра истэн баран: «Миигин үөрэттэрэргэ дылы кэпсээбит буола-буола», — диэн аҕатыгар хом санаата.

Бу дойдуга кыра үөрэхтээх киһи диэтэххэ, Харитонов учуутал сулус курдук хатанан, салгыбакка, сылайбакка да

үлэлиир киһи буолла. Кини бу саас хаардаахтан ылата оскуола туттарар үлэтигэр биир да күн иллэн буолбакка үлэлээтэ. Кини бастаан оскуола дьииэ туттарарга дьону мунньан үөрэх наадатын туһунан кэпсээн, дьон санаатын түмэн, оскуола дьииэ онгоһуутун күүскэ ыппыта. Онтон бу үлэни хайдах ытар туһунан наар кини салайан, бэрт эрээдээх үлэни үлэлээн, ити бу саас хаардаахха үүнэн турар мас хайыы-сахха маннайгы хаар кыыдамныырыгар оҕо киирэн үөрэнэригэр бэлэм дьииэ буолла. Харанга сиргэ бу улахан кыайыы буолар. Аны дьон оҕону оскуолаҕа хото биэрэллэрин туһунан агитация онорон, дьону өйдөтөн, 4 группаҕа толору оҕону булар — биир суол улахан үлэ Харитоновка тирэниэ. Абыйах хонон баран, олохтоох нэһилиэктэр мунньахтарын ыңыран, Харитонов учуутал оскуола дьииэ бүтүтүн уонна оҕону оскуолаҕа биэрэр туһунан киһи санаатыттан өтөр хаалбат гына үчүгэй тылы эттэ. Кини үкчү бэйэтэ сирэй наадыан, күүскэ көрдөһөн эрэр курдук кыһанна.

Мустубут дьон Харитонов учуутал кыһамныылаах үлэтигэр улахан махталы биллэрдилэр. Николай Кириллов ойон туран: «Бу дойдуга оскуола аһыллыбыта 20-чэ сыла чугаһаата да, ол тухары бу Харытыанап курдук кыһамныылаах учууталы мин көрө илик этим. Санаан да көрдөххө, бу 6—7 ыйдаабыта хара тыаҕа үүнэн турар мас кини саталлаах дьаһалынан, биһиги кыайыылаах күүспүтүнэн оскуола буолан, бу күндээрэн турар. Онон мунньах аатыттан табаарыс Харытыанапка үтүө махталы биэрэр сөп», — диэтэ. Онуоха хас да киһи тэннэ: «Саамай сөп», — дэһэ түстүлэр уонна эмиэ Николай Кириллов курдук эттилэр.

Итини истэн баран, Харитонов учуутал бүтүн мунньахха бу курдук эттэ: «Эһиги миэхэ махтанар буоллаххытына, мин эһиэхэ үөрэх иннигэр өйгүтүн-санаабытын уурбуккутугар улахан махталы биэрэбин. Ол махталбын мин үөрэх иннигэр күүһүм кыайарын тухары дөксө үлэлээн көрдөрүөх тустаахпын. Оттон эһиги миэхэ махтанаргытын быйыл оскуолаҕа оҕобутун хото киллэрэн, онно көрдөрүөх тустааххыт», — диэтэ. Онуоха эмиэ элбэх дьон күлэ түһэн баранар дөксө улаханник: «Саамай сөп», — дэстилэр. Николай Кириллов: «Мин биир оҕолоохпун биэриэх буоллум, атын да дьон оскуолаҕа биэрин», — диэтэ. Мунньах тарбаабытын

кэннэ Николай Кириллов Харитонов учуутал ыйыппытыгар: «Миэхэ үөрэнэр саастаах биир эрэ оҕо баар, ону ити үнүрүүн биэриэх буолан суруйтарбытым», — диэтэ. Онуоха Харитонов: «Оскуолаҕа кыыс оҕо аҕыйах буолсу. Эйиэхэ үөрэнэр сааһыгар тийбит кыыс оҕо суох дуо?» — диэтэ.

Онуоха Николай: «Миэхэ үөрэнэр сааһыгар тийбит даҕаны, ааспыт даҕаны кыыс оҕо суох. Биэстээх, түөртээх оҕо хайдах үөрэниэй?» — диэн баран, күлэн кэбистэ. Онон Николай Балагыай эрэйдээҕи испииһэҕэ суруйтарбакка, кистиир сүөһү курдук, аны кистээн кэбистэ.

Балагыай, учуутал мунньахха: «Оҕону оскуолаҕа кунун», — диэн араатардаан эрэр диэни истэн баран, бэркэ үөрбүтэ. Ону баара аҕата киэһэ кэлэн: «Эйигин мас курдук үөрэттэрбэппин», — диэн эмиэ хомотто.

Балагыай барахсан, хааһах иһигэр хаайыллыбыт саһыл оҕотун курдук, Талах Бүтэйгэ хаайтарда. Кинини оскуола диэки ыппатылар. Оскуолаҕа төһө оҕо, кимнээх, хантан хантан кэлэн-баран, үөрэнэн эрэллэрин төрүт билбэтэ, кини билэрэ дьийэтин түөрт эркинэ буолла, ону кытта соботох сурдьа Уйбааскы.

Аҕыйах хонон баран, кырпай хаар түһүүтэ, биир сарсыарда Николай Уйбааскыны оскуолаҕа илдьээри ат көлүйдэ. Уйбааскы үөрэниэх киһи буолан мичээрэ-мичээрэ сана этэрбэһин анньынна, сана ырбаахытын кэттэ. Оттон Балагыай эрэйдээх тоҕолоҕо алдьаммыт ырбаахыланан, хаана кытаран, буорга биһиллибит үрүҥ чыычаах оҕотун курдук буолан, ымсыырбыт хараҕынан көрөн олордо. Ол олордобунан ийэтэ Өрүүнэ кэлэн: «Чэ, эн эмиэ оскуолаҕа бараары олордун дуо? Көрөн олорума, ыл бурдукта астаа», — диэтэ. Балагыай ийэтин диэки курутуйбут хараҕынан көрөн кэбиһээт, саната суох оронго ынах тириитин үрдүгэр сытар биир баайыы бурдугу ылан, иккилии-биирдии куолаһы тоһута тыытан ыла-ыла, чабычак иһигэр тамныы олордо.

Сотору Уйбааскыны ийэтэ, аҕата иккиэн ыраах ханна эрэ бараары гынан эрэр оҕо курдук таһыннардылар.

Онтон Николай бастаата, Уйбааскы кини кэнниттэн күлэ-күлэ батыста. Балагыай Уйбааскы тахсан эрдэбинэ көхсүгэр илиллибит сана суумкатын көрөн хаалла. Онтон ки-

ни кэнниттэн батыһан тахсыбыта, аҕалаах сурдья ат сыар-
батыгар олон бараннар, тыа саҕатыгар баран эрэллэр.
Балагыай дьыэ айаҕар туран, тыа иһигэр киирэн хаалбыт
кинилэр көхсүлэрин көрөн хаалла. Онтон талах быһыгар
хара ат самыыта көстөн хаалла. Ол кэнниттэн талах үрдү-
нэн токур дуҕа көстөн хаалла. Онтон субу ыраас толоонго
кырпай хаарга барбыт маннайгы сыарҕа суолун көрдө.

Уйбааскы уол, уол оҕо буолан, үөрэнэ барда. Балагыай
кыыс оҕо буолан Талах Бүтэйтэн тахсыбакка хаалла... Эбии-
тин кинини аҕата сүөһү курдук кистээн сылдьар. Балагыай
ону билбэт.

Быйыл Кыһыл Халдыайыга Харитонов учуутал урут
бэрт өр дьыл манна учууталлаан баран тохтообут нуучча
учуутталлыын иккиэ буолан саҕа дьыэлэригэр 4 группаҕа
80-ча оҕону үөрэтэн кыстаатылар.

Бу аата улахан кыайыы, нэһилиэнньэ үөрэххэ эмискэ,
күүскэ турбута, үгүс оҕону биэрбитэ диэн буолар. Быйыл
урут үөрэммэтэх үгүс оҕо үөрэннэ. Арай Балагыай барахсан
үөрэххэ ыпсыбата.

Кырдыга, үөрэх акылаата Кыһыл Халдыайыга түстэ.
Ону түһэрбит бу Харитонов учуутал.

Быйыл Уйбааскы, оскуолаҕа киирбит оҕо буолан, ыраас-
тык аһаан-таннан, үөрэн-көтөн үөрэннэ. Оттон Балагыай
эрэйдээх килиэккэҕэ хаайтарбыт чыычаах курдук. Аны Ба-
лагыай хотон иһигэр ийэтин кытта ынах ыаһар, саах күр-
дьэр буолла. Онон Уйбаан — уол оҕо оскуолаҕа үөрэнэн
эрэр. Балагыай — кыыс оҕо хотонго «үөрэнэн» эрэр.

Балагыай сааһыары кыһын тымныйан эгиннээн ыал-
дьан, хас да хонукка сытта.

Бу да курдук сабыллан олордор, нэдиэлэ аайы Уйбаас-
кы дьыэтигэр кэллэбинэ ыйыталаһан, аҕыйах буукубаны,
аҕыйах ахсааны биллэ.

Кини кумааһыны, кинигэни ис-иһиттэн арахсыбакка кө-
рөр үгэстээх. Сурдья Уйбааскы куһаҕаннык тутан, буорга-
сыыска быраҕан кээспит кинигэтин Балагыай: «Бу тоҕо
бу курдук тутабын?» — дии-дии, ылан бэрээдэктээн баран
ууран кэбиһэр үгэстээх.

IV

Нөнгүө дьылыгар Харитонов учуутал кыһаммытын курдук олус кыһанан Кыһыл Халдыайы 4 группалаах оскуолата 6 группалаах оскуола буолла.

Бу оскуоланы дьаһайааччынан уруккуттан үтүө учууталынан аабыллыбыт Антонов диэн саас ортолоон эрэр, кыра собуус унуохтаах, тыгырахтаах кыыл курдук көрбүт-истибит сирэйдээх-харахтаах, нуучча эрээри уу саха буолбут киһи кэллэ. Бастаан оҕолор бу киһини хотон билбэт буоланнар, урут төһө эмэ сэриигэ, арааска сылдыбытын истэннэр, толло санаатылар. Онтон абыһах хоноот: «Оо, Антонов үтүө да учуутал эбит», — дэһэн бары таптаатылар, киниэхэ дабаххай курдук сыһыннылар.

6 группаҕа үс учуутал буоланнар, 120 кэрингэ оҕону үөрэттилэр.

Бу харана оройуон ол-бу муннуктарыттан сааскы си-бэкки курдук үөскээн эрэр ыччат оҕолор кэлэннэр, күн тыктабына үрүмэччи көтөрүн курдук, үөрүү-көтүү бөбөнөн үөрэнэн бардылар.

Бу оройуон оҕотун аҕаара кыыс оҕо этэ. Онтон ити 120-чэ оҕо баара-суоҕа 18 эрэ кыыс оҕо баар. Онон, бар дьон тоҕо эрэ кыайан өйдөөбөт буоланнар, бу бэйэлээх кэлэн эрэр сырдык олохтон кыыс оҕону таннары тардар эбиттэр. Оскуола кыыс оҕону үөрэттэрин диэн бэркэ кыһана сатаата да, итинтэн ордук кыыс оҕо үөрэммэт.

6 группалаах оскуола үлэтэ, үөрэбэ бүтүн оройуону ордорбокко иһилиннэ. Кыһыл Халдыайы кытарар, Кыһыл Халдыайы сырдыыр суола чахчы арылынна. Ол суол икки өттүгэр турар эркээйи курдук, бу Антонов, Харитонов учууталлар буоллулар.

Бэл диэтэр оскуолаҕа бырааһынньык, испэктээк буолар дэһэ-дэһэлэр 1—2 көстөөх сиртэн оҕонньоттор, уолаттар оскуолаҕа кэлитэлээтилэр. Арай итини истибэтэх, көрбөтөх, былырынныттан быйылгыга диэри бу Балагыай баар. Балагыай кистэммитин курдук кистэнэн сылдыар. Кистэммитин аһан, быйыл саһарыллыбыт курдук — киһи букатын ырааппат...

Кыһыл Халдыайыттан 4—5 көстөөх сиргэ, киһи-сүөһү сылдыбат кэриэтэ буолбут абыһах ыал быстан олорор

үрэх баһа дойдуга, Николай Кирилловтаах от сии — кысты тахсыбыттар.

Эһэ, бөрө дойдута буолбут үрэх баһа. Тыа быһыгар онгоһуллубут хас эмэ сыл буолбут, сир кытта сир буолан, томтор эрэ курдук чочойон көстөр хотонноох балабан иһиттэн бур-бур буруо тахсар. Бу балабан хара ынах тириитинэн бүрүллүбүт сүр ыарахан халбана аһылла түстэбинэ, дьиэ иһиттэн утары турар киһи чинэрис гына түһэр куһабан сыттаах сытыйбыт салгын «үр» гына түһэр. Халбан сабылла түстэбинэ, ити ньэччэйэ тартарбыт, хаар саба түспүт үөлэһиттэн ураты ханан да тыын тахсар аһабаһа бу балабанна суох. Сатаатар, түннүгэ 5—6 буоллаба дуу. Баарасуоба дьөлө охсубут курдук оччугуй 3—4 эрэ түннүктээх.

Бу балабан иһигэр чыычаах оҕолорун курдук Балагыай уонна Уйбааскы хаайтаран олороллор. Уйбааскыны быйыл дьоно үөрэттэрбэккэ үрэх баһыгар бэйэлэрин кытта таһаарбыттар. Онон быйыл Балагыай кистэммитин аһан, саһыарыллыбыт курдук буолбутугар эбии оскуолаба үөрэнэн эрэр Уйбааскы оҕо эмиэ хаалбыт.

Николай Кириллов кыһаннабына 2 оҕону кыайан үөрэттэрэр киһи эрэри, ама да үөрэбэ суобун иннигэр, хаарыан оҕолорун таннары тардан ээрэ тоҕо куһабанай...

Бу дьиэ иһигэр икки дьукаах ыал буолан олороллор. Арыт киэһэ этиһэн, үөхсэн баран, охсуһан дайбаһан тураллар. Оттон арыт киэһэ, ону-маны бултаан кэлбит буоланнар, ол-бу бултууллары эгиннэрин сэхэргэһэн кинилэргэ тэн киһи ким да суох курдук буолаллар. Арыт киэһэ оҕолорго иһиттиннэриэххэ сөбө суох быдыар куһабан тылы сангарсаллар, солуута суох күлүү-салыы буолар. Арыт киэһэ эмээхсин эбэтэр дьахтар таарымталаннаба аатыран, таралыа түһэн хотоннорун иһэ толору абааһы симиллибит курдук санаан, куттал буолар.

Арай биир маньк киэһэ арбаа суол диэкиттэн сыарба тыаһа кыыкынаата. Ону истэ-истэлэр дьиэлээхтэр: «Баһылай иһэр быһыылаах. Кырдьабаһа кэлистэ эрэ, суох эрэ», — дэстилэр уонна дэлби кэтэстилэр. Ордук ыалдыан сытар киһи кэтэстэ.

Дьукаах ыал тойоно Баһылай сыарбата тыаһаан баран сотору кэллэ. Кинини кытта биир кырдыбаһас ойуун кэлистэ.

Бу киэһэ үрэх баһын тыатын быһыгар турар балабан түннүгэ, үөлэһэ сабыллан, дьиэ иһигэр ойуун дүгүрүн тыаһа ньиргийэр этэ.

Балагыай Уйбааскылыын куттанан, сонун бүрүнэн бараннар, бастын оронно остуол кэннигэр саһан олоорторо.

Оттон бу киэһэ оскуола чугаһынаабы дойдун ыалларын уоттара умайан баран, дьиэлээх кэргэттэр улахан аһаардара оскуолаба дакылаат истэ, испэктээк көрө барбыт этилэр.

V

Эмиэ биир сыл ааспыта, Алдан арыта. Логлох курдук хойуу тыа сабатыгар саһа собуу саһа балабаныттан күөх буруо унааран таһсан, күһүгү халлаан тымныйбыт салгыныгар ингэ-сүтэ турар. Балабан тулата киһини этэрбэһин баайытынан саһа түспүт хаар манхайан сытар. Дьиэ айаба кыарабаастык күрдүллүбүт. Тымныы буолан эрэрэ гыннан баран, бүгүн күнүн көрбүт, сылаас үчүгэй күн.

Тыа сабатыгар, сүөһү далыгар, 20-чэ кэринэ ынах сүөһү аһы турар. Тыаба тиит лабаатыгар 2—3 чычып-чаап сытыы-сытыытык саһара-саһара лабааттан лабааба түһүтэли сүлдүбаллар. Күн орто ааспыт... Налыгыр... им-дьим...

Бүрүллэ илик манан халбан арылла түһэн баран, дьиэ иһиттэн тобугун аһар эргэ собуу түрүкүө тастаах куобах сонун кэппит, тугут бэргэһэни лэглэччи ууруммут, обургу тыс үтүлүгү болточчу анньыммыт Балагыай таһсан кэллэ уонна ыраас харабынан күн диэки чэмэличчи көрөн баран, кыс маска сүүрэн тийэн 5—6 хардабаһы көтөбөн, дьиэбэ төттөрү киирдэ. Оттон иккиһин дьиэ таһыгар таһсарын кытта, кини сурдуба Уйбааскы болточчу таһнан баран, суумкатын кэппитинэн оскуолаттан кэлэн, дьиэ айабар Балагыайы көрсө түстэ уонна үөрбүт курдук: «Балагыай, бүгүн мин саһа кинигэ ылым», — диэтэ, онтон дьиэбэ киирэн хаалла. Балагыай саһа кинигэни көрөөрү тиэтэйэ-саарайа иккис көтөх маһын киллэрдэ...

Быйыл Кыһыл Халдыайы үөрэбэ ордук улаатан, үлэтэ ордук үксээн истэ. Оскуола таһыгар саһа фельдшерскэй пункт дьиэтэ оноһуллан бүтэн, уруккуттан ыла эмтии олоорор фельдшер эмтиирэ ордук улаатта. Манна кооператив

үлэлиир, кыһыл муннук аһыллыбыта, хомсомуол ячейката тэриллибитэ, оскуола оботун кооператива, интэринээт эгин барыта аһыллан, ордук бэрт буолла.

Быйыл урукку үс учууталтан биирдэстэрэ уларыйан, кини оннугар Иван Дмитриевич диэн эдэр оҕо, хомсомуол учуутал кэллэ. Бу киһи үөрэбэ да кыра буоллар, улуус иһигэр үүнэн эрэр дьонтон биир бастыг үлэһит, сайаҕас киһи.

Антонов, Харитонов учууталлары кытта холбоһон, бу оскуола аһаар илиитэ буолан, бэрт актыыбынайдык үлэлээтэ. Кини пиэрибэй, торуой группаларга биэс уончаҕа чугаһыыр оҕону ылан, саҕа Государственной учредительнай Сэбиэт ыйытынан үөрэттэ уонна хомсомуол ячейкатыгар үлэлээтэ. Оскуолаҕа араас испэктээк, биэчэр тэриллэрин, эркин хаһыата тахсарын эгини үксүн кини үлэлиир, салайар. Ону таһынан, олохтоох нэһилиэк Сэбиэттэрин кытта хомсомуол аатыттан сибээстэһэн үлэлээтэ.

Кинини олохтоох нэһилиэнньэ улаханлык сонургуу көрдө. «Саҕа учуутал» диэн ааттыыллар. Саҕа учуутал араас испэктээк эгин туруорар, сүрдээх кыһамнныылаах — эмиэ Харитонов, Антонов курдук киһи кэлбит. «Оскуола дьыалата дьэ үчүгэй буолла», — дэстилэр. Кырдьык да, былырыынҥытааҕар быйыл, кэлэн иһэр быһыы киэбинэн, ордук күүстээх үлэ барда.

Хаар дөксө түһэн, кыһын кэллэ. «Сотору оскуолаҕа Өктөөп бырааһынньыга буолар, испэктээк, дакылаат буолар үһү. Онон оскуолаҕа бэркэ бэлэмнэнэн эрэллэр үһү», — диэн олохтоох нэһилиэнньэбэ кэпсээн тарҕанна.

Ити туһунан Уйбааскы оҕо, оскуолаттан кэлээт, дьонугар кэпсээтэ.

Николай Кирилловтаах быйыл Кыһыл Халдыаайыттан 4 биэрэстэ сиргэ Алдан арытыгар кэлэн кыстаан олороллор. Онон Уйбааскыны быйыл оскуолаҕа биэрбиттэр. Кини 2-с группаҕа саҕа учууталга үөрэнэр.

Балагыай былырыын үрэх баһыгар саба баттанан оскуоланы умнуох да курдук буолан баран, быйыл эмиэ үөрэниэн баҕарара сүрдэннэ. Уруккуга холоотоххо, Балагыай, бииринэн, буукубаны үксүн билэр, иккиһинэн, 14 сааһыгар тийэн, өйө-санаата ордук эбиллэн истэ.

Балагыай хайа да төрөппүт сүрэх таптыах оҕото. Ийэ-

тэ, аҗата кинини уруккутааҗар ордук таптыыр буоллулар, үөрэттэрэр санаа төрүт суох. Хата 2—3 сылынан эргэ биэриэхпит этэ дэһэллэр.

Киэһэ Балагыай Уйбааскылыын сана кинигэни көрөкөрөлөр сээкэйи оскуола туһунан кэпсэттилэр. Эдьийигэр быраата: «Балагыай, дьэ мин үөрэнэр сана учууталым олус үчүгэй киһи. Биһигини сүрдээх үчүгэйдик үөрэтэн эрэр, бэйэбитин кытта тэннэ күлэр-оонньоур», — диэн кэпсээтэ. Ону истэн Балагыай иһигэр: «Ол учууталга үөрэммит киһи», — дии санаата.

Өктөөп бырааһынньыгар Кирилловтаах кыыстарын оскуола оонньоутугар ыппатылар. Ол киэһэ Балагыай ханас диэки саһан сытан дэлби ытаата. Ону ийэтэ, аҗата эмиэ билбэттэр. Арай сарсыарда Өрүүнэ кыһынын сууна илик сирэйин көрөн баран: «Балагыай, бэҕэһээ киэһэ дэлби ытаабыт эбиккин дуу?» — диэтэ. Онуоха курутуйбута ааспыт буолан: «Суох», — диэн баран күлэн кэбистэ.

Өр буолан баран, Ленин өлбүт күнүн кэриэстиир бырааһынньыкка Балагыай ийэтинэн, Уйбааскылыын киэһэ оскуолаҕа оонньоуга бардылар.

Оскуола иһигэр уот бөҕө сандаарбыт, киһи бөҕө мустубут. Киэн соҕус уһун көрүдүөр илин баһыгар быыс тардыллан, испэктээк аһыллаары бэлэмнэммит. 200 кэринэ киһи ол быһыны уун-утары көрүдүөр устатын тухары олорон кэбистилэр.

Балагыай ийэтин, сурдьун кытта кэккэлэһэ дьон орто тунан кырыыга олордулар. Ол олорон: «Сана учуутал хайалара эрэ буолла», — диэн саныы олордобуна, биир кыһыл ырбаахылаах, хара кэлипиэ ыстааннаах, нууччалыы кыргыллыбыт баттахтаах эдэр киһи ойоҕолуу, оргууй аҗай дьону бэрээдэктии-бэрээдэктии Балагыайдаах диэки утары тийэн кэллэ. Ол кэлэн эрдэбинэ, Уйбааскы Балагыайдаах ийэтигэр оргууй аҗайдык: «Сана учуутал ити», — диэтэ.

Сана учуутал дэппит киһи ыскаамыйаны көннөрө-көннөрө кинилэр тустарыгар кэлэн Уйбааскыны көрөн, кыра оҕо курдук эйэбэстик күлэн кэбиһэн баран: «Оо, Уйбааскы кэлбит, маладьыас», — диэн баран, ааһа барда. Уйбааскы күлэн хаалла. Балагыай бастаан учуутал кини таһыгар кэлбитигэр толлуох курдук буолан баран, оҕо сирэйин-хара-

бын курдук сэмэй дьүһүнүн көрөн, онтон ити оҕо курдук күлэ-күлэ эппит тылын истэн баран оргууй аҕайдык ми-чээрэн кэбистэ уонна учууталы батыһа көрөн хаалла. Сити мүнүүтэттэн ыла Балагыай бу Иван Дмитриевич учуутал-тан хаһан да толлубатаҕа.

Бу олорон, Балагыай Ленин туһунан дакылааты иһиттэ. Кини ону бэркэ сэргэбэлээн истэ олорон, Ленин ханна эрэ субу турарын дуу, олорорун дуу курдук санаан баран көр-бүтэ, быыс үрдүнэн үөһэ уун-утары Ленин мэтириэтэ сүүс киһини үрдүлэринэн өнгөйөн субу нөрүйэн олорор. Бала-гыай көрдөбүнэ, бу Ленин мэтириэтэ хас киһи хайдах хам-сыырын көрө, тугу саныылларын билэ олорор курдук буол-лаҕа үһү. Ону Балагыай сүр кэрэтик көрдө.

Испэктээк бүтэн, кэнсиэр буолуор диэри дьон хостон хоско төттөрү-таары хаамыстылар. Балагыай оскуолаҕа кэл-бит киһи буолан, маанытык таннан, үчүгэйдик тарааммыт ыраас баттаҕар дьэнкир тараабын анньынан, үөрэн-көтөн баран, биир кыһы кытта учуутал хоһун айаҕар кэккэлэһэ турда. Ол турдабына, Иван Дмитриевич учуутал күлэ-күлэ ааһан иһэн: «Оо, Маарыйа кэлэн турабын дуу? Үөрэнэ кэл-линг дуо?» — диэн баран, Балагыайы баһыттан имэрийэн тохтуу түһэн ааста. Кини Балагыайы эмиэ оскуолаҕа кии-рэ илик, мантан 1—2 көстөөх сиргэ олорор Маарыйа диэн кыыс буоллаҕа диэтэ быһыылаах.

Балагыай учуутал ити курдук диэбитигэр үөрэ иһиттэ уонна: «Суох, Маарыйа буолбатахпын», — диэн тугу эрэ этэн бэйэтин биллэриэн баҕаран баран, сангата суох хаалла. Ордук учуутал: «Үөрэнэ кэллинг дуо?» — диэбит тыла кэрэ-тик иһилиннэ.

Кини бу киэһэ учууталы кытта хайдах эмэ гынан кэп-сэппит киһи диэн, бэйэтэ бу курдук үөрэххэ баҕаран эрэи көрө сылдьарын биллэриэн баҕарда да, өрүү сатаммат. Ки-ни бу киэһэни быһа: «Оо, оскуола диэн үчүгэй даҕаны. Аата, үөрэнэ баҕас сылдыбыт киһи», — дии санаата.

Туох санаалаах, хайдах оҕо бу биэчэргэ кэлэн сылдьарын хайа да учуутал билбэтэ. Арай Балагыай күнүс оскуолаҕа кэлэрэ буоллар, оччоҕо билиэхтэр эбит.

Балагыай үөрэн-көтөн, сүүс киһини кытта тарҕаһан дьиэтигэр баран иһэн, ордук элбэби толкуйдуу истэ. Ки-

нини кытта ооньюуттан баран иһэр дьон бары үөрбүт быһыынан кэпсэтэ-кэпсэтэ: «Оо, дьэ биһиэхэ даҕаны араас барыта көстөр, иһиллэр буолан эрэр ээ», — дэһэн, хайа эрэ сүрдээх кэрэни көрөн иһэр курдук кэпсэтэ истилэр.

Балагыай итини кулгаабын уһугунан истэ-истэ, туой үөрэниэн саныы-саныы, иһигэр сүр күүскэ: «Мин хайаан да үөрэниэм... Билигин үөрэниэн баҕалаабы хаайар диэн суох дэһэллэр... Киһи бары үөрэннин... Мин ыыра үөрэниэм!» — дии санаата. Онтон тоҕо эрэ сулбу хааман дьон иннигэр киирэн баран, эйэбэс-эйэбэстик: «Чэ миигин ситин», — дии-дии, түргэнник хаамта...

VI

Дьыбар тахсыбыт, саас буолбут. Ойуур тыа манган куобах сабынһабын оргууй аҕай уста быраҕан баран, хара көбөччөр суккуну кэппит курдук буолбут.

Күн арбаалаан баран Кыһыл Халдыайы алааһын үрдүнэн күндээриччи көрөн турар.

Алаас иһигэр 1—2 аттаах, 2—3 оҕустаах, 1—2 сатыы дьон ыраах-ыраабынан, сорох биир сир диэки, сорох утарыта көрсө онно-манна баран эрэллэрэ көстөр.

Алаас оскуолатаабы халдыайытыттан көрдөххө, алаас куулатыгар күрүө-хаһаа, бурдук бааһынатын эгинин быһыттан ыаллар балаҕаннара няхчарыһан көстөллөр, 3—4 балаҕантан хамсалаах табаах буруотун курдук аччыгый күөх буруолар сылы-хонугу ааба турар курдук оргууй аҕайдык унааран тахсалара көстөр. Алаас иһэ, хаста да саптыллан түүтүн баһа элэйбит манган куобах суорҕан курдук, хаары бүрүнэн сытар. Алдан үрэхтэн оскуола диэки киэн собус айан суола арылыбыт. Оскуола таһыттан көрдөххө, ол суол устун алаас унуор туох эрэ харааран көстөр. Ол улам элэннээн, сыбарыйан тыа саҕатыттан алаас иһигэр киирэн, бэттэх кэлэн истэ. Бу Балагыай иһэр. Балагыай утаппыт киһи утах иһиэн баҕарарынааҕар ордук баҕаран, оскуола диэки баран истэ.

Балагыай барахсан сааскы күн буолан, истээх дуу, иһэ суох дуу кылгас хомуһуол сонуну кэппит, түүтэ саралаабыт хара тугут бэргэһэтин холкутук тууна бааммыт, килэри-

йэн хаалбыт эргэ саары этэрбэстээх, тобугун ааһар-аас-пат кыһыл ырбаахылаах, улахан киһини үөрэтэр буукубалары кыбыммыт, хаана кэйэн, ыраас харабын тэһэ көрөн баран тиэтэйэ-саарайа хааман истэ.

Бу көстөр ыраас күөх халлаан, үрүң күн аннынаабы алаас иһинээби манган хаар устун Балагыай барахсан дьин курустаал таас, ыраас да барахсан иһэр. Кини субу сылдьар бэйэтэ уонна баҕарар баҕата бу үөһэ көстөр күөх халлаан ыраас ньуурунааҕар ордук ырааска дылы ээ.

Маннык барахсаны, төһө да харанга буоллаллар, туох сүрэхтээх төрөппүт ийэ, аҕа үөрэххэ барбатын, үчүгэй буолбатын диэн сөбүй?

Балагыай оскуола диэки тонолуппакка көрбүтүнэн, алаас ортотугар киирэн иһэн көрбүтэ, Иван Дмитриевич тахсан алаас халдыайытын хааһын үрдүгэр биир сиргэ хамсаабакка туран, алаас иһин тобулу одуулаан турар.

Бу курдук туран, Иван Дмитриевич маннык санаабыта: «Бу алааска үгүс ыал олорор да, биир да үчүгэй дьиилээх, ыраастык туттунар ыал суох ээ. Арай ити алаас собуруу баһыгар сабыс-саҥа нууччалыы дьииэ оноһуллан эрэр. Ити бэрт сөптөөх суол. Бу дойду ыаллара бары үөрэх тахсан, олох көнөн иһэрин кытта тэннэ саҥа ыраас дьииэни уоту тэринэн иһиэх тустаахтар. Онон бу дойдуга ыраас олох үлэтин күүһүрдүөххэ наада. Хайа да сир үөрэнэн, сырдаан иһэрин кытта тэннэ бары өттүнэн ыраастыйан, санатыйан иһиэх тустаах. Бу алаас бэрт киэн — бурдук ыһыахха, араас обуруот аһа олордуохха дэлэй собуус сирдээх дойду. Онон аҕыйах сылынан бу алааска уонна бу алаас тулатынаабы кыра алаастарга барыларыгар саҥа дьииэ-уот тутуллан, араас бурдук үүнэр, обуруот аһа олордулар буолуохтара. Бу дойду үөрэбэ, культурата адьас улаатыа — атын буолуо. Ити оҕо суол устун оскуола диэки иһэрин курдук, оннук культураҕа, оннук олоххо тиэрдэргэ бэлэмнээччи, сирдээччи — бу оскуола турар».

Балагыай, Иван Дмитриевич диэки көрөн кэбиһэ-кэбиһэ, халдыайыны өрө тахсан, оскуола диэки баран эрдэбинэ, учуутал оҕо курдук эйэбэстик күлэ-күлэ: «Оо, Маарыйа дуу, ким эрэ үөрэнэ кэллэ», — диэтэ. Онуоха Балагыай күлэн кэбиһэн баран: «Миигин үнүргүттэн Маарыйа диир ээ, Маа-

рийа диэн хайа эрэ мин курдук оҕо баар буоллаҕа», — дии санаата.

Балагыай бу киэһэ оскуолаҕа улахан дьону кытта үөрэммитэ бэһис киэһэтэ. Кинилэри 6-с группаҕа үөрэнэр хомсомуол оҕо үөрэтэр. Улахан киһи үөрэҕэ оскуола уонна хомсомуол ячейката дьаһайыыларынан баран эрэр.

Балагыай 2—3 сылы быһа дьиэтигэр муннаһан, ханнык эрэ кылгас тыллары ааҕар, куһаҕаннык аҕыйах тылы суруйар буолбута. Онтон быйыл сааһыары кыһынтан ыла — дьонум оскуолаҕа оҕону кытта син үөрэттэрбэтилэр, онон аны манан мөккүһэн көрүүм дии санаан: «Миигин улахан киһи оскуолатыгар үөрэттэрин», — диэбитэ. Онуоха аҕата чэй иһэ олорон, чааскылаах чэйин дьалкытан остуолга тохтуор диэри ууран баран: «Бу кыыс үөрэбинэн иирээри гынна дуу? Эргэ барар сааһын чугаһаата буолбат дуо? Түксү, сангарыма», — диэбитэ. Онтон Балагыай мөккүһэ сатаан баран, хас да хонугунан: «Үөрэххэ барааччыны хаайан олоруу төрүт сатаммат дэһэллэр. Мин күүспүнэн үөрэннэхпинэ сөп», — дии санаат, биир бэртээхэй күн оскуолаҕа кэлэн улахан киһи үөрэҕэр суруйтарбыта, онтон кинигэ ылан үөрэммитинэн барбыта. Онон Балагыай бастакы хардыытын хардыылаан турар. Аны иккис хардыыны хардыылаан, оҕолору кытта оскуолаҕа үөрэннэрбин дии саныыр.

Киниэхэ улахан дьону кытта үөрэнэрэ табыгаһа суох: ахсааны буоллаҕына, алыс үксү биирдэ биэрэн кэбиһэллэр, ааҕар, суруйар тыллара, кэпсэтэр тиэмэлэрэ эниннэрэ кини оҕо сааһыгар сөп түбэспэт.

Бэрэмиэнэҕэ дьон бары тахсан, сорох таһырдыа, сорох куукунаҕа табаахтыы турдулар. Балагыай табаах буруотун сөбүлээминэ уонна оҕо буолан бэйэтин бараата оҕолор суохтарыттан — дьон таһыттан тэйэн, уһун көрүдүөр баһыгар түннүк икки ардыгар ырбаахыта кытаран, ыраас хаана кэйэн саһарчы көрөн, намыһах бэйэтэ лэглэйэн турда. Бу туран Иван Дмитриевичи кытта ону-маны кэпсэтэн баран: «Мин оскуолаҕа киириэхпин баҕарарбын эттэрбин ньии», — дии саныы-саныы, учуутал хоһун диэки барыан толлон турда. Ол турдаҕына, Иван Дмитриевич хоһуттан тахсан: «Тахсыбыт сарданаҕа, табаарыстар, барың», — диэн оргууй аҕай ыллыы-ыллыы, Балагыай таһынан кэлэн кылааска

киирдэ, онтон сонно төттөрү эргийэн, ааһан иһэн тохтуу түһэн: «Бу эн улахан дьону кытта үөрэнэбин дуо?» — диэтэ. Балагыай кини таһыгар учуутал тохтообутуттан кыратык толло санаан баран: «Ээ», — диэтэ. Онтон учуутал: «Аатын кимий?» — диэбитигэр, били Маарыйа диэн булкуйарын санаан, кыратык күлэн кэбиһэн баран: «Мин аатым — Балагыай», — диэтэ. Учуутал: «Даа, эн эһиил оҕолору кытта үөрэнээр», — диэн баран хоһугар ааста. Балагыай: «Оо, тохтуу түһэн дөксө ону-маны ыйыппат ээ, оччоҕо мин барытын кэпсиэм этэ», — дии санаан учуутал куруук солото суох сылдыар киэбин көрөн хаалла. Ол да буоллар, Балагыай улаханлык үөрэ санаата: «Дьэ, бэйи, мин эһиил күүспүнэн оҕо оскуолатыгар киириэм буоллаҕа. Хаһан эрэ өрөбүл күн кэлэн, учуутал хоһугар киирэн барытын кэпсээн биэрэбин», — дии санаата.

VII

Уу-хаар тахсан, хара сир буолара чугаһаата. Алаас үрдүнээби тыаларга килэгир соҕус хап-хара түүлээх тураахтар хаабырҕаһа-хаабырҕаһа, үөһэ-аллара көтөн эрэллэр. Алаас үрдүнэн кэлбитэ аҕыйах хоммут көбөн кус доборун сүтэрэн, эбэтэр түһэр уу баар эбит дуу, суох эбит дуу диэбит курдук, көтөн куһугурайан ааһар. Намчы ойуур төбөтүгэр арҕаалаабыт күн уотугар сыламнаан олорор талах чыычааҕа сүр кэрэтик: «Ньэ-ньэ-ньэ... Ньюк... Ньэ-ньэ-ньэ... Ньюк» дииргэ дылы эриэккэс кырыымпаны тардан эрэр.

Балагыай, илин үрэх (от үрэх) диэкиттэн танас тардыллыбыт ырыган, сыбыдах атын миинэн баран, эмиэ кэлэр кэмигэр оскуолаҕа кэллэ. Кини дьонун кытта Алдан арыытыттан Талах Бүтэйгэ көһөн олорор. Онон ырааҕа, уутахаара бэрт буолан, бу курдук ырыган атынан, арыт ырыган обуһунан кэлэр, оттон арыт сатыы кэлэн бадарааны кэһэр.

Иван Дмитриевич бэбүһээ киниэхэ үөрэнэр Ульяна диэн кыыстыын эмиэ солото суох олорон, Балагыай туһунан бэрт аҕыйах тылы истибитэ. Ульяна: «Балагыай оскуолаҕа үөрэниэн олус баҕарар... Эйигин кытта кэпсэтиэн баҕарар да толлор... Балагыай үөрэнэрин дьоно сөбүлээбэттэр, оннооҕор ити дьүһүннээх киһини быйыл эргэ биэриэх буол-

тара үһү...» — диэбитэ. Онуоха учуутал: «Оо, бу эрэйдээби, ол иһин да бэркэ кэлэр-барар ээ. Эн сарсын дуу, хаһан дуу миэхэ киллэрээр эрэ. Кэбис, толлубатын... Ол дьоно туох абааһыларый?..» — диэбитэ.

Балагыай бүгүн кэлэн үөрэнэ сылдьан, Ульянаттан учуутал эппитин иһиттэ. Онтон иккиэн учууталга киирээри гыммыттара, учуутал нөнгүө дьиэбэ мунньахтыы тахсан хаалбыт. Балагыай: «Дьэ сарсын хайаан да учууталга киирэ сыдыам», — дии санаан баран, үөрэнэн бүтэн тахсан, обуруоттан салбанан туран атын миинэн, барар суолун диэки эргилиннэрбитэ, кини иннигэр субу курдук чугас Иван учуутал атын миинэн, аргыый абай хаамтаран эрэр. Ону көрөөт, Балагыай Ульяна кэпсээбититтэн учууталтан төрүт толло санаабакка, атын көнтөһүнэн быһыта таһыйан учууталы ситэн ылла. Онуоха учуутал: «Оо, Балагыай тийэн кэллин дуу?» — диэтэ. Онтон оргууй хаамтарыынан үс биэрэстэ сири барыахха диэри учуутал ыйытан истэбин аайы Балагыай, оччугуй оҕо, бэйэтин олобун, бабарар бабатын кэпсээн биэрдэ. Ону кэпсиригэр сүр өйдөөхтүк, сүрдээх көнөтүк, улахан киһи курдук кэпсээтэ. Онтон бүтүүтүгэр: «Сааһым уон түөрдүм, бэл дьонум оннук киһини биир баай киһи уолугар ойох биэрээри гыммыттара», — диэтэ.

Иван Дмитриевич учуутал олус сөбө санаата: бииринэн, Балагыай тоҕо көрсүөтэй, өйөй-мэйэй, иккиһинэн, кини олобо, үөрэниэн бабарара, үсүһүнэн, субу оскуолатын таһыгар, дөксө иһигэр, маннык оҕону кини хайдах билбэт курдук сэнээрбэккэ сылдыбытай?..

Онон, учуутал биир тыла суох, атыны төгүрүтэ санаабакка, Балагыайы оскуолаба ыларга санаата. Онтон тоҕо эрэ Балагыай дьонуттан дуу, туохтан дуу абарбыт курдук обургутук: «Балагыай, биһиги эйигин билигин оскуолаба ылабыт. Эн сарсын оҕолору кытта үөрэниэн, эһиил 2-с группаба кириэн», — диэтэ.

Бу тыл Балагыайга, Балагыай туһа учууталга соһумар буолбутун курдук, соһумар буолла. Кини: «Учуутал этэрэ тоҕо кэбирэбэй, тоҕо бэрдэй», — дии санаата, онтон:

— Учуутал, учуутал, дьонум көнгүллээбэппит диэхтэрэ ээ, оччоҕо... Оччоҕо хайдах?.. — диэтэ.

— Һэ-Һэ-Һэ... Чэ, мин манна тохтуубун, бу ыалга эн кири-

рэн табыс, мин эн абабар сурук ытыам, — диэн баран, учуутал тохтуур ыалыгар киирэн Балагыай абатыгар маннык суругу суруйан ытта.

*«Ньукулай Кириилэп! Дорообо! Оскуола үчүгэйдик оло-
рор, үөрэх бэркэ баран эрэр. Эн оҕолоруң уонна атын да дьон
оҕолоро үчүгэйдик сылдьаллар. Эн төһө бэркэ үлэлээн, төһө
бурдугу ыһан эрэҕин? Мин эйигин оҕолорун үөрэттэрэр,
олоҕун оңостор үлэһит киһи диэн бэркэ хайгыыбын. Арай
биир бэрт улахан сыыһа толкуйдаах эбиккин, эн кыыс оҕону
үөрэттэрбэккэ, кинини хараңага хаалларыаххын саныыр,
оҕо көңүлүн бобуох курдук буолар эбиккин. Ол, мин санаабар,
ситэ өйдөөбөт, үөрэҕэ суоххутан буолар. Балагыай үөрэҕи
ылыах, өйдөөх, көрсүө оҕо эбит. Эһиги икки оҕону кыайан
үөрэттэрэр орто ыал эбикки. Онон кэргэңҥинээн сүбэлэ-
һэн, Балагыайы сарсыңыттан ыла сарсыардаттан оскуо-
лага ытың. Эһигини үөрэххэ бағалаах, ону-маны толкуй-
дуур дьон буолуохтара диэн бэркэ эрэнэбин.*

Суруйдум Уйбаан Миитэрэйэп».

Балагыай бу суругу дьиэтигэр тийэн, абатыттан тол-
лон, балай эрэ биэрбэккэ олорто, онтон чэйдээн баран,
киһэ эт сии олороннор абата оскуоланы эгини ыйытан:
«Балагыай, дьэ төһө суруксут буолан эрэбин?» — диэби-
титтэн сылтаан, тоҕо эрэ обургутук: «Абаа, Уйбаан учуутал
эйиэхэ сурук ытта», — диэн баран ылан биэрдэ. Абата
суругу Уйбааскыга аахтаран истэн баран: «Оо, дьэ бэрт ах-
хан учуутал дииллэр ээ, бэрт-бэрт курдук суруйбут ээ», —
диэтэ уонна мичээрдээт Балагыайга: «Түөкүн, эн учууталга
дьонум үөрэттэрбэттэр диэн кэпсээбиккин ээ, бадаба», —
диэтэ, онтон кыһын аһыммыт дуу, таптаабыт дуу ха-
рабынан көрөн баран: «Баранаак, дьэ бэйи, сарсыарда бил-
лэриэм», — диэтэ.

Бу балабан иһигэр ити учуутал суруга аабылларын кыт-
та били кистэммит Балагыай бар дьонго дьэ көстүбүт,
кини ханна баара биллибит, аны Николай оҕонньор оҕотун
кистиирэ да, тохтоторо да сатаммат курдук буолла.

Балагыай көһүннэ, аны хаһан да кистэммэт. Аһаан баран,
Николай оҕонньор Балагыай үөрэнэр, үөрэммэт оноруутун
соботоҕун быһаарыах курдук утуйан хаалла.

Абалара суорҕанын саптан, мунна тыһаан баартын кө-

рө-көрөлөр Балагыайдаах Уйбааскы: «Эн, утуйа сыппыт, харага үйэбэ итиллибит офонньор, биһиги үөрэнэрбитин тохтотуон суоҕа ээ», — диэбит курдук, күлсэ-күлсэ кинигэлэрин ааҕа олордулар, онтон аҕалара көнгүллээбэтэбинэ даҕаны сарсыарда тураат, оскуолаҕа барыах буоллулар.

Сарсыарда чэй иһэ олорон Николай офонньор: «Дьэ, Балагыай, бүгүн сурдьугун кытта оскуолаҕа барыс», — диэтэ. Ити тыл Балагыайга улахан үөрүүнү-кыайыыны туттарда.

Чэйдээн бүтээт, суорат сии түһэн бараннар, Балагыайдаах Уйбааскы оскуолаҕа бардылар.

Дьэ таһыгар тахсан иһэн Балагыай: «Аны аҕам кэлиэ, хотуой, төнүн дии-дии экирэтэ» — диэх курдук, биирдэ-иккитэ дьэтин диэки эргиллэн көрдө, онтон оскуолатын саныы-саныы олус үөрдэ.

Сааскы күн собуруу халлаантан эдэр ыччат, үлэһит бааһынай олобун эбэрдэлии туруохха айылаахтык күндээриччи көрбүт. Талах иһиттэн сана тахсыбыт уулартан көбөн кустар көтөн, сир-дойдуну тула эргийэн эрэллэр. Сүөһүлэр мэччийэллэр, сылгылар сылдыаллар. Бар дьон сааскы бурдук ыһытыгар бэлэмнэммит.

Кэлэн эрэр үчүгэй кэм курдук Балагыай санаата эмиэ сайдан, үөрбэтэх үөрүүтүн үөрэн истэ. Онтон 9 чаас буолуута, үгүс оҕону кытта оскуола маннайгы кылааһыгар киирдэ.

VIII

Сир-дойду көбөрө унааран, бэс ыйын ортого буолбут. Сайын буоллаҕына, Кыһыл Халдыаайы оттуун-мастыын, сирдиин-дойдулуун киэркэйэр, тупсар да буоллаҕа.

Энэр-энэр, тумул-тумул күөх тыалар, хос-хос алаастар, халдыаайылар, былларааттар уонна Алдан үрэх анылыччы салгыйан дьулурҕа сүүрүгүнэн таһнары уста турара бэрт эриэккэс баҕайы.

Тыа-тыа аайытын былдыаһыспыт курдук кэбэ кыыллар чоргуйаллар, араас чыычаахтар ыллыллар. Бар дьон бурдуктары үлэтин бүтэрэн, сотору сайылыкка тахсаары үлэлээн-хамсаан эрэллэр. Алаас кырытыгар, тыа иһигэр урут оҕолор мустан оонньуур толоонноро, быйыл эмиэ оҕо-

лору көһүппүт курдук, энгин араас сибэккинэн тэниччи тардыллыбыт. Кини тулатынаабы намчы күөх мутукча ойуурга кугас түөстээх ынах чыычаахтара ырыаба дуу, кырыымпаба дуу үөрэнэ олорор курдук «чун-чун», «чын-чын» дииргэ дылы, сүр эриэккэстик туойан эрэллэр.

Толоон сабатынаабы обургу собус тиит нусхал төбөтүгэр кэбэ кыыл куоҕас гына олоро түһэн баран этэн ньиргиттэ, онтон туохтан эрэ үргүбүттүү сангара түһэн баран, таннары хойуостанан көттө уонна тыа иһигэр кинини кэтээбит курдук турар биир тииккэ түстэ да, эмиэ эппитинэн барда.

Онтон тыа быһыгар оҕолор айдаарбахтаат, тыаттан Балагыай тахсан кэллэ.

Балагыай бу күөх айылба түөһүгэр төрөөбүтүн тухары бу курдук кэрэтик көстө илик сабыс-саҥа сибэкки курдук ойуулаах кылгас собус сиидэс ырбаахыны кэппит, сабыс-саҥа бэйэтигэр сөрү-сөп тирэнсэни анньыммыт, ып-ыраас хара баттабар кугас тараабын анньыммыт, ыраас сирэйэ-хараба тупсан, үкчү үүммүт, туох да үөн-көйүүр тыыта илик ыраас сибэккитин курдук буолан, ханас хоннобор «Саҥа суол» диэн кинигэни, уҥа илиитигэр харандааһын туппут, үөрэн-көтөн, толоон ортотугар ойон кэллэ. Онтон оккомаска ыллыы олорор чыычаахтары тула көрдө, ол кэнниттэн от арааһын ааҕан, биирдии суол сибэккини быһыта тыытан ыла-ыла, кинигэтин быһыгар уган истэ. Бу кэнниттэн олорон, кинигэтин үрдүгэр чиэппэр кумаабыны ууран баран, бастаан муспут сибэккилэрин ааттарын суруй-талаата, онтон бу кэлэн тугу көрбүтүн, сир-дойду хайдабын кэпсээн суруйда. Суруйбут кэпсээнин хат ааҕан көрдө, сорох тыллары көннөртөөтө.

Балагыай оскуолаба үөрэммитэ ыйга чугаһаабыт. Кини улахан киһи оскуолатыгар киирэн, бастакы хардыытын хардыылаан, аны оҕо оскуолатыгар киирэн, иккис хардыытын хардыылаабыт.

Улахан киһи оскуолатыгар ордук ахсааны-эгини билиминэ, бэркэ эрэйдэммитэ. Онон улахан дьону кытта үөрэнэ сылдьан: «Быһыыта, үөрэби ылыам суох ээ», — диэн кутана санаабыта. Оттон оскуолаба киирэрин кытта, учуутал кинини бастаан бэрт кыраттан хаамтаран, онтон улам-улам эбэн, оҕолору ситтэрэр гына үөрэтэн истэ уонна саҥа олох-

хо сибээстээн үөрэтэр быһыынан Балагыай өйүн-санаатын уопсастыба, олох уларыыларынан аһан испитэ. Балагыай букатын чынха атын буола түспүтэ. «Дьиэбэ оҕолортон ыйдара-ыйдара, бэйэтэ балкыһан үөрэнэригэр уонна улахан дьону кытта үөрэнэргэ холоотоххо, оҕолору кытта оскуолаба, учууталга үөрэнэр диэн эриэккэс да буолар эбит. Үөрэби кыһаммыт эрэ киһи ылыһы ээ», — дии санаата.

Онон бу аҕыйах хонук иһигэр, бэйэтин санаатыгар, билбитэ-көрбүтэ улаханна дылы.

Балагыай кэпсээни суруйан баран: «Чэ, учуутал эппитин толордум быһыылаах, аны дьиэбэр тийэн уруһуйдуом, онтон кинигэ аабыам», — дии саны-саны, тыа быһыын устун төннөн истэ. Ол иһэн көрбүтэ, кини табаарыстара 10-ча оҕо эмиэ кинигэлэрин кыбына-кыбына баран эрэллэр уонна Балагыайы көрөн: «Балагыай, кэл», — дэһэ-дэһэ хаһыытастылар. Балагыай кинилэргэ сүүрэн тийдэ, онтон бары холбоһо түһэннэр:

Долгун курдук куугунаан,
Сүүрүк курдук чарылаан... —

диэн ыллаан эймэнэ-эймэнэ, оскуола диэки тэбинэ турдулар.

Икки-үс хоноот, оскуолаба 6 группа тухары учуот, быыстапка үлэтэ буолла. Балагыай маныха 1-кы группа бастың оҕолорун кытары тэннэ, дөксө обургутун быһыытынан, аһары үлэлээтэ.

Онтон оскуола тарбаһар үөрүүлээх биэчэрэ буолла.

Маныха чугас эргиннээби нэһилиэктэн оскуола таһыгар үллэннэбэс үгүс киһи муһунна, оннооҕор мас тайабынан өйөнөн сылдьар оҕонньоттор, эмээхситтэр кытта кэлбиттэр.

Киэһэ оскуола таһыгар, күөх кырыска хас да сүүс киһи мустан олорто, ол иннигэр остуол тардыллан, ыскаамыйа ууруллан, учууталлар, сэбиэттэр олордолар.

Бастаан оскуола быйыл кыһын хайдах үлэлээбитин туһунан оскуола сэбиэдиһсэйэ дакылаат онордо. Онтон хайа оҕо хаһыс группаттан хаһыс группаба тахсыбытын туһунан биир-биир учууталлар ааһан иһитиннэрдилэр. Онуоха бэрт үгүс оҕо, бэрт үгүс аҕа-ийэ сэргэхтик иһиллэн олордолар. Бу кэнниттэн оскуола үлэтин туһунан олохтоох сэбиэттэр, ол-

бу сууттар ааттарыттан эбэрдэ тыллар буоллулар. Бу кэнниттэн испэктээк, онтон күн ойуор диэри оонньоу буолла.

Балагыай үгүс оҕо ортотугар күөх кырыска олорон: «Оо, мин үөрэммитим кылгаһа бэрт, онон, бука, торуой группаҕа тахсыбатаҕым буолуо ээ», — дии саныы олордобуна, Иван Дмитриевич саната: «Балагыай Кириилэбэ...» — диэтэ, онуоха оҕолор Балагыай диэки көрө түстүлэр. Балагыай: «Тый, мин...» — диэн баран, күлэн кэбистэ. Онтон учуутал саната: «Балагыай үөрэнэрэ бэрт, сүрдээх кыһамньылаах, бэрт көрсүө оҕо, бэрт кылгас бириэмэҕэ үөрэннэ да, пиэрибэй группа оҕолорун бастыгнара, торуой группаҕа тахсар», — диэтэ.

Субу тыл Балагыайга били саас учуутал аргыстаһан иһэн: «Эн сарсын оскуолаҕа кэл», — диэбитинээбэр дөксө ордук кэрэҕэ дылы буолла. Кини аттыгар олорор оҕолор: «Балагыай маладьыас», — дэстилэр.

Кыһыл Халдыайы оскуолатыгар быйыл үөрэммит оҕолортон баара эрэ 3 оҕо иккис сылларыгар хааллылар. Оскуолаҕа бу сылларга үөрэх ити курдук күүскэ үчүгэйдик барда.

Бу түүн Кыһыл Халдыайыга урут буола илик үчүгэй, үөрүүлээх биэчэр буолан ааста.

Балагыай Уйбааскылыын кыратык утуйа түһэн, күнүс группаларын бүтэрбит дьон буоланнар, үөрэн-көтөн дьиэлэригэр бардылар. Аара суол кырыытыгар көмүс түөс чыычаахтар күөх сэбирдэх лабааларга хатанан олороннор Балагыайдаабы сырдык үөрэбинэн, үлэһит бааһынай көңүл олобунан эбэрдэлээн эрэр курдук ырыа-тойук түһэрдилэр.

Онтон Балагыайдаах ийэлээх аҕалара дьэ үөрэ көрүстүлэр: «Көр эрэ, оҕолорбут иккиэн курууппаларын бүтэрбиттэр», — дэһэ түстүлэр.

Николай оҕонньор Балагыайы группатын бүтэриэ, оҕом үөрэби ылар, көрсүө, мэйиилээх оҕо буолуо дии санаабатаҕа. Ол иһин Балагыайы дьэ өйдөөбүт, дьэ толкуйдаабыт курдук буолла. Ону кытта тэннэ Николай оҕонньор өйүгэр: «Кыыс оҕо уоллааҕар төрүт итэбэһэ суох эбит ээ... Кэбис, мин урут сыһа гынар эбиппин, оҕобун аны кыһын эмиэ үөрэттэриэм», — диэн санаа көтөн түстэ.

Бүгүн барыта 120-чэ оџо, ити Балагыайдаах курдук, тыа быыһын аайы тарбаһан хааллылар.

IX

Ити сайынтан ыла үс сыл ааста.

От ыйын ортото ааһан эрэр. Алдан, үрэх уута кэлэн, бүлтэйэн күүстээх сүүрүк таннары кута турар.

Бу күүстээх сүүрүгү өрө анһан тинг-тинг тибийэн, бур-бур буруолаан, борохуот аал 3—4 баарсаны соһон көһөн иһэр. Алдан икки энээрэ күөх эргиир тайба тыа унаара дол-гуйбут, эриэккэс сыта-сымара аһыл-аһыл гынарга дылы. Собуруу халлаантан сырдык күн уота бу күөх айылба үр-дүгэр түһэн ордук киэргэппит.

Палубаба күн уотугар сыламнаан, 40-ча киһи сороџо сыппыт, сороџо турар, сороџо олорор. Бу дьон ортолоругар биир көннөрү, боростуойдуну ыраас нууччалыы таһастаах, үгүс үлэбэ ылларан сылдыар киһи киэбинэн көтөх, сула дьүһүннээх эдэр киһи, борохуот да иһэрин, Алдан да сүү-рүгүн төрүт умнубут курдук, туохха да аралдьыйбакка ки-нигэ ааба олорор. Кини куруук аабар. Ону көрө-көрө дьон-тон ким эрэ саната: «Дьэ аабар да киһи», — диэтэ.

Чочумча буолан баран, ааба олорор киһи туран, аахпыт кинигэтэ үчүгэйэ бэрдиттэн үөрбүт курдук буола-буола, төттөрү-таары хаампахтаата, олоро түһэн дьону кытта кэп-сэттэ, онтон: «Даа, сарсыарда Кыһыл Халдыайыга тийэйэ инибит, өр да айаннаатыбыт... Мин Кыһыл Халдыайыга үс сыллаабыта биир кыһын учууталлаабытым. Онтон ыла сылдыа иликпин, наар куоракка үөрэнэ, үлэлии сылдыа-бын... Кыһыл Халдыайы дьэ бэрт да сир этэ... Үчүгэй да оџолордоох этим...» — диэн кэпсэппит киһитигэр сэһэр-гээтэ. Онуоха анараа киһитэ бу дойдуга урут сылдыа илик буолан, эмиэ ону-маны ыйытан истэ.

Онтон Иван Дмитриевич туран, тэйиччи баран эмиэ аах-та. Сарсыннытыгар, күн орто ааһыта, борохуот Кыһыл Халдыайыга тийэн кэллэ. Биэрэккэ кэлиэ биэрэстэ аһаа-рыгар чугаһыыр хаалбытын кэннэ борохуот хаһытаан тоџо ыстанна. Онуоха үөһэттэн, хас да аартыктан бастаан иккилии-үстүү, биэстии-түөртүү, онтон уончалыы киһи биэ-

рэккэ киирэн истилэр. Бүгүн, өрөбүл күн, чугастаабылар бары биэрэккэ киирдилэр.

Иван Дмитриевич бу дойдуга сылдыбатаба өр буолан, бэркэ сонургуу истэ.

Эмпэрэ сыыр үрдүгэр икки кэккэлэнэ сабыс-сага кооператив ампаардара онгоһуллубуттар, истэрэ толору араас табаар. Ампаардар чугастарынан сыыр үрдүнээби кинкил тыа ыраахха диэри солонон, хас да манан балаакка тардыллыбыт, таһаҕас сытар, ыңыырдаах, бэрэмэдэйдээх аттар баайыллыбыттар. Эмпэрэ сыыр анныгар тааска урут хаһан да биэрэккэ кыстана илик үгүс, 2—3 суол кууллаах бурдуктар кыстаммыттар. Уу кытыытыгар 4—5 мас тыы, 1—2 туос тыы, 1 онгочо тардыллан тураллар.

Балааккалар айахтарыттан буруолар тахсаллар, чэй өрүммүттэр, эт үөлүммүттэр. Биэрэккэ үксэ оҕо, дьахтар, үрүң былааттар, күөх, кыһыл, араҕас, үрүң ырбаахылар муһуннулар.

Хас да эр бэрдэ дьон үллэн сытар кууллаах бурдугу биирдии-биирдии ылан көхсүлэригэр быраба-бырабалар, кириэс курдук өрө дабайбыт суолунан хара сыыры өрө таһан, киирэн-тахсан эрэллэр. Ампаар таһыгар 1—2 аттаах дьон эмиэ кэллилэр, сыарҕалаах оҕустаах киһи эмиэ кэллэ. Ампаар айаҕар биир киһи дьону кытта арыыны дуу, тугу эрэ ыйаһар, биир киһи быыкаан остуол иннигэр олорон тугу эрэ суруйар.

Иван Дмитриевич көрдөбүнэ, үс сыл иһигэр бу биэрэк чынха атын, социализм биэрэгэ буолбут.

Борохуот бэйэтинэн бүтүн дэриэбинэ курдук көһөн кэлэн тохтоон, ускуонньуларын түһэрдэ, сырылыы-сырылыы буруота өрүкүйэ турда.

Адьас уу кытыытыгар бэрт үгүс бытыылкалаах сүөгэй, мэхэмээннээх арыы, ыаҕайалаах сугун, дьэдьэн борохуоттан тахсар дьону тоһуйан турдулар. Ону тахсан ыла охсоору борохуокка эмиэ хамсааһын буолла.

Иван Дмитриевич бу дойдуга тохтуу түһэн барар киһи киэбинэн, үүккэ, дьэдьэннэ олус тиэтэйбэккэ борохуот үрдүгэр туран, наар биэрэги, дьону көрө турда.

Ол турдабына, кини хараҕар биир лэглэччи кыргыллыбыт баттахтаах, төбөтүн оройугар көбөччөр киэпкэни кэп-

пит, тобугун ааһар-ааспат чараас манган ырбаахылаах, хара бачыыҥкалаах, хоп курдук хара сонноох, уолугунан кыһыл хаалтыһа көстүбүт, ханас хоннобор арабас паапканы кыбыммыт көбүс-көнө, куппут курдук унуохтаах, сүр ыраас дьүһүннээх кыыс ол-бу диэки алаарыйбакка эрэ, бэрт соруктаахтык дьону кытта кэпсэтэ турар. Куораттан дуу, оройуонтан дуу кэлбит соруктаах үлэһит кыыс быһыылаах, эбэтэр Кыһыл Халдыайы оскуолатын учууталыҥсата быһыылаах.

Онтон Иван Дмитриевич былырыын энгин көрсүтэлээбит хас да билэр оҕолоро, дьонноро көрсө түһэн бараннар: «Оо, Уйбаан Миитэрэйэп, дорообо!» — дэстилэр.

Били көбөччөр киэпкэлээх кыыс чугас кэлэн, Иван Дмитриевич диэки көрөн: «Иван Дмитриевич, дорообо!» — диэн баран, уҥа илиитин чэчэгэйигэр ылан, оргууй аҕай лоп бааччытык араапар биэрдэ, онтон: «Көрбөтөбүм өр да буолла», — диэтэ.

Онуоха Иван Дмитриевич ити ким миигин кытта дорооболосто диэх курдук көрөн баран, ситэ билбэккэ эрэ: «Дорообо!» — диэтэ, онтон иккиһин өйдөөн көрөн баран: «Ээ, эн Балагыайгын дуу?» — диэтэ. Онуоха Балагыай: «Ээ, Балагыайбын», — диэн баран, билимээри гыннын дуу диэбиттии, уруккутунааҕар дөксө күүскэ күлэн кэбистэ.

Онтон Иван Дмитриевич биэрэккэ тахсан, Балагыайга илиитин биэрдэ уонна Балагыай түөһүнээҕи «КИМ» значогу көрөн, хомуньуустуу иитиллэн иһэр хомсомуолка аатынан эбэрдэлээтэ.

Ол иһин Балагыай маннык буолуон сөп этэ... Кини төрүт дьикти оҕо этэ... Дьүһүннүүн, таҕастыын-саптыын тупсубут, уларыыйбыт даҕаны! Киниэхэ киһи хараҕар иннэ түһэр мааны таҕас суобун да иһин, көннөрү ыраас, боростуой таҕаһа, үүнэн-ситэн эрэр ыраас бэйэтэ, үөрэнэн, сайдан, үлэһит буолан эрэр быһыыта, ис-иһиттэн хаһан, хантан үөрэммитэй диэх курдук, олохтоох, көрсүө тыла-өһө киһи хараҕар ордук бырабыллар. Уйбаан Миитэрэйэп кинини көрөөт, олус үөрдэ. Балагыай урукку учууталын көрсөн эмиэ үөрдэ, киниэхэ элбэҕи кэпсиир хомсомуолка буолан, күлэ-үөрэ турда.

Х

Дьон бөжө борохуокка муһунна. Борохуот бу биэрэккэ эмиэ элбэх таһаһаһы хааллараары кэлии-барыы буолла, Иван Дмитриевич Балагыайдыын тэйиччи үөһэ диэки тахсан, үгүс киһи олорон кэпсэппит үрдүк собуус хаптаҕай таас үрдүгэр кэпсэтэ олордулар.

— Балагыай, дьэ төһө үөрэннин? Букатын атын буолан хаалбыккын, хайдах сылдьаргын, тугу үлэлииргин дьэ кэпсээ.

— Быйыл 4-с группаны бүтэрдим. Үөрэнэрбин учууталлар сирбэттэр. Хомсомуолга киирбитим иккис сыла буолла. Маннаабы хомсомуол ячейкатыгар сэкирэтээрбин...

— Хомсомуол ячейкатыгар эн сэкирэтээргин дуо? Так... так... — дии-дии Иван Дмитриевич Балагыайы ордук кэрэхсээн истэ олардо.

— Ээ, мин сэкирэтээрбин. Олох тосту уларыйбытын быһытынан, бу дойду олоҕо эмиэ тосту уларыйан турар. Былырыын, бастаан сир түнэтигэ буолуобуттан ыла, манна кылаас охсуһуута барар — бэркэ күүһүрдэ. Бу дойдуга 2—3 холкуос, 1—2 табаарыстыба тэрилиннилэр, мин дьоммун кытары «Кыһыл Үрэх» диэн артыалга холбоспуппут. Дьонум үчүгэйдик олороллор, Уйбааскы эмиэ хомсомуол, быйыл 5-с группаны бүтэрдэ. Бу дойдуга бука бары төрүт солобут суох... Бу өрөбүл күн буолан, бэрт кылгастык киирэн олоробун, сотору үөһэ халдыаайыга мунньахпыт буолуоҕа... Эн кэпсээнин?

— Даа, даа... Үлэ бүтүн республика, бүтүн Сойуус үрдүнэн сүрдэнэн турар. Мин куоракка эмиэ кэмэ суох үгүс үөрэххэ, үлэҕэ сылдьабын, учуутал техникумун быйыл бүтэрдим, урут хомсомуол этим, билигин хомуньюуспун. Эн бастаан пионерга киирбит сурахтаабын этэ дуу?

— Мин 2-с группаҕа киирдэбим сыл пионерга кииртим, онтон нөнгүө сылыгар хомсомуолга киирбитим. Көрдүгүни, бу биһиги дойду биэрэктиин, тыалыын уларыйдабын, биһиги бары ити курдук уларыйдыбыт. Дьэ дэлби ыйанкэрдэн бар, үлэлии-үлэлии үөрэнэн, үөрэнэ-үөрэнэ үлэлээн, 6-лыы, 7-лии группаны бүтэрэ-бүтэрэбит, куоракка — эһиги барбыт суолгут устун барар бағалаахпыт. Өйдүүр иһигин били Батараак Баһылайы — ол Сэбиэт бэрэссэдээтэлэ,

бийыл баартыйаба киирбитэ, Сэрэмээт баай хамначчыта буолааччы Нолуй Мэхээлэ биһиги артыалбыт бэрэссэдээтэлэ. Били Сэппэрээк, Ньюорос эгин диэн кыргыттар эмиэ хомсомуолкалар, унуохтарынан миигиннээбэр улахаттар...

Бу курдук Балагыай бу дойду олобо уларыыйбытын, урут үөрэбэ суох үөрэммитин, үлэһит буолтун, сайдыыта суох сайдыбытын, хайа ыаллар ханнык ааттаах артыалга дуу, табаарыстыбаба дуу киирбиттэрин Иван Дмитриевичкэ кэпсээтэ.

Онтон иккиэн Кыһыл Халдыайыга табыстылар. Иван Дмитриевич бу тахсан көрбүтэ, Кыһыл Халдыайы биэрэктээбэр дөксө ордук уларыыйбыт. Нэһилиэнньэ тангара дьиэтиттэн аккаастаммыта 2 сыл буолбут, тангара дьиэтин иһигэр хомсомуол ячейката уонна оскуола, Сэбиэт дьаһалларынан кыһыл муннук, кулууп аһыллыбыт. Урукку 6 группалаах оскуола 7 группалаах оскуола буолбут, онтон былырыыныгыттан ыла, пиэрибэй кэнсиэнтир икки оскуола буолбут. Урукку оскуола дьиэтин таһыгар, күөх тыа сабатыгар, сабыс-сага бүппүт торуой кэнсиэнтир, оскуола дьиэтэ күндээрэн турар. Оскуолалартан тэйиччи, тыа иһигэр, эмиэ сагардыынныта оноһуллан бүппүт биэс кырабааттах фельдшерскэй пункт дьиэтин кырыысата күөх ойуур быыһынан сандааран көһүннэ. Оскуолалар тастарыгар баар урукку дьиэлэр бары сабыс-сага өрөмүөннэнэн, нассөвет дьиэтэ, үөрэнэр оҕолор олорор уопсай дьиэлэрэ, маһы туттар мастарыскай уонна музей хосторо буолуталаабыттар.

Алаас иһин сага тэриллибит артыаллар бэрт киэнник паардаан, сүхалаан, хара буору килэппиттэр. Алаас үрдүнээби тыаларга 5-тии, 6-лыы буолактаах, араҕас буордаах солооһун сонуоктар буордаах сыгынахтарынан алаарыһан сыталлар.

Маньы көрө-көрө Иван Дмитриевич олус үөрэн, бииргэм Балагыайтан ыйытан истэ. Иван Дмитриевич халдыайы үрдүгэр тахсан көрбүтэ, сага эрэсиэнкэлэр, күрүөлэр оноһуллуталаабыттар, биир кырыысалаах, күөхтүгү үрүгү кырааскалаах түннүктээх дуобат курдук сабыс-сага дьиэ турар.

— Ноо, бу туох дьиэтэй?

— Ити оскуола баанньыга. Кыһын оҕолор бары учууталлардыын нэдиэлэ аайы суунабыт.

— Даа, дьэ бэрт...

— Биир үкчү итинник, эмиэ саҥа баанньык фельдшерскэй пуунна баар.

— Даа, Балагыай, Кыһыл Халдыайы уларыбыт, үчүгэй да буолбут. Мин истэрин истэр этим да, киһилиинсүөһүлүүн, дойдулуун-сирдиин бу курдук уларыа охсубута буолуо диэбэт этим.

— Оттон үс сыл да уһун буоллаҕа дии. Оҕолор улаатан, сайдан истэхпит, саҥа сэп-сэбиргэл туттуллан, араас барыта тэриллэн, саҥа олох, саҥа дэриэбинэ үөскээтэҕэ дии. Эһиги бу курдук буоллун диэн кыһанан үлэлээн барбыккыт. Оттон салгыы сыл аайы хаамтар-хааман истэхпит дии.

Бу курдук кэпсэтэ-кэпсэтэ, Балагыай оскуола таһынаабы биир дьиэҕэ киирэн, биир хоһу аһан баран: «Мин бу хоско олоробун, бу дьиэҕэ пионер кыһыл муннуга баар», — диэтэ.

Хос иһэ араас былакаат, кыһыл былаах, кинигэ, сурунаал эһин — сып-сырдык баҕайы. Икки муннукка Балагыай уонна кини доҕоро, эмиэ биир хомсомуолка, сытар кырабааттарыгар күөх суорҕаннар бүрүллүбүттэр, манан сыттыктар ууруллубуттар. Түннүк аһыгар сурук остуола турар.

Иван Дмитриевич кэрэхсээбит хараҕынан, муодарҕабыт курдук Балагыайы уонна хос иһин тула көрдө. Хоһу көрдөбүнэ, саҥа үйэ күүстээх эдэр ыччатын ыраас хоһо, ол утары истиэнэттэн Ленин мэтириэтэ Иван Дмитриевич диэки көрөн олорор. Балагыайы көрдөбүнэ, оҕото-оҕотунан, ып-ыраас, сааскы сибэкки курдук саҥардыы буһан-хатан эрэр 17 саастаах хомсомуолка кыыс.

XI

Иван Дмитриевич пионердары, хомсомуоллары аһата олорор эмээхсиннэ тахсан чэйдээтэ, үрэхтэн малын-салын таһаартаран эмээхсиннэ уурдарда, таһаһын, кинигэтин, кумааһытын хомсомуоллар хосторугар уган, манна 3—4 хонон барар гына оҕоһунна.

Киэһэлик кини кэлбит сураһын истэннэр, үксэ урут киниэхэ үөрэммит оҕолор, билэр дьонноро көрсө кэлэн үөрүүкөтүү буолла. 10-тан тахса оҕону омос көрөн эмиэ билбэ-

тэ — оџолор улаатан, уларыйан хаалтар. Сорох оџолор, Балагыйай курдук, хомсомуолга үлэлииллэр, сорохтор холкуоска үлэлииллэр эбит.

Бары хайдах үөрэммиттэрин, үлэлииллэрин кэпсээтилэр. Учууталлартан Кыһыл Халдыаайыга үс сыллаабыттан ыла арахпакка олон үлэлээбит Антонов учуутал баар. Кини куруук оскуола сэбиэдиссэйэ буолан олонбут. Атын учууталлар биридди, иккилии сылынан үлэлээн, олон бараллар эбит.

Били бу дойдуга аныгылыы үөрэх акылаата түһэригэр күүскэ үлэлээбит Харытыанап учуутал улахан үлэбэ куоракка үлэлээбитэ эмиэ 2—3 сыл буолбут.

Онон оскуола сүрүн салалтатын Антонов учуутал салайбыт. Оттон Кыһыл Халдыаайы уопсайынан сырдаан, сайдан, араас аныгы тэрилтэлэр үөскээн саҥа дэриэбинэ буолан, уруккуттан уларыйан, социалистическайдыы суолга киирэн эрэрин саҥа олох бэйэтэ, манна үлэлээччи, үөрэнээччи маасса бүтүннүүтэ салайан испит.

Эдэр ыччаттан кыыс оџо өттүттэн, аллараа да группаба сырыттар, бастыҥнара Балагыйай эбит.

Иван Дмитриевич Кыһыл Халдыаайыга үс-түөрт хоноору Балагыйай сайдыбытын, үөрэммитин, кини эдэр ыччат иһиттэн биир бастыҥ үлэһит буолбутун ордук биллэ.

Бастакы киһэ Балагыйай Иван Дмитриевичи кытта кэпсэтэн-ипсэтэн баран, тоџо эрэ тиэтэйбит курдук буолан, ону-маны хомуна турда, паапкатыгар кумаабыны эгини уга-уга кэлгиннэ, биир быһыы буулканы, куһуок саахары кумаабыга сууланна. Онтон биир аттаах киһи тийэн кэлэн: «Чэ, Балагыйай, дьон мустан эрдэхтэрэ буолуо, эйигин илдьээри кэллим», — диэтэ. Онуоха Балагыйай: «Аһа... Чэ, үчүгэй, барыахпыт», — диэтэ, онтон сонун ылан кэтэ-кэтэ Иван Дмитриевичкэ: «Мин мантан биир көстөөх сиргэ «Кыһыл Сыыр» диэн артыал уонна нэһилиэнньэ мунһабар 3-с сайыам туһунан дакылаат оноро бардым, түүн кэлэrim буолуо, күлүүс тылын эн, баһаалыста, кыыска биэрээр», — диэн баран, сиэбиттэн хоһун күлүүһүн тылын ылан биэрдэ уонна: «Чэ, бакаа», — диэт, тахсан акка олондо да, сымса баһайытык айанната турда.

Бу түүн Балагыйай мунһахха дакылаат онорон, хампаан-

нья атааран, 3-с сайыамна суруйтараан, 300 солкуобай кэрингэ харчыны булан, түүн кэлэн хоһугар утуйан хаалла. Онтон сарсыарда турар кэмнэ туран, бэйэтин хоһугар күнү быһа суруксуттуу олордо. Киэһэ хас да оһону уонна Иван Дмитриевини кытта эмээхсингэ чэйдии олордохторуна биир киһи кэлэн: «Дьон отторуттан кэллилэр, бу киэһэ хамначчыт сойууһун мунһаба буолар, хомсомуол ячейкатын бэрэстэбиитэлэ Балагыай барыан үһү», — диэтэ. Онуоха Балагыай хап-сабар: «Оо, дьэ бэрт сөп, бу киэһэни аһарбакка мунһахтыыр сөп», — диэтэ, чэйин ситэ-хото испэксэ паапкатын ылла да, эмиэ баран хаалла. Онтон эмиэ түүн кэлэн утуйда. Ол кэннэ сарсыарда турар кэмнэ туран, холкуоһугар от мунһуһа 2 биэрэстэ кэрингэ ыраах сиргэ ходуһаба барда. Манна тийэн Балагыай от мунһар массынанан 2—3 киһи сатаан хаамтарымына көтүтэн, сүүрдэн эрдэхтэринэ: «Бэйи, сатаабат эбиккит, бу курдук хаамтарын», — диэн ыйан, үөрэтэн биэрдэ, онтон бэйэтэ ылан массына үрдүгэр олорон, хаамтаран, үүнүүлээх хаппыт оту арыһа тыыттарда. Ону көрө-көрөлөр дьон: «Ээ, бу кыыс саас массына кэлэрин кытта дьэ таһыгар аты көлүйэ-көлүйэ эрдэттэн хаамтара үөрэммитэ, ол иһин сатыыр», — дэстилэр.

Балагыай бу үлэлии сырыттабына, аны нэһилиэк Сэбиэтэ: «Тиэтэллээх дьыала кэллэ, суруксут Балагыай кэлэ оһустун», — диэн ыһыртараан ылла. Бу киэһэ тийэн Балагыай Сэбиэккэ тиэтэллээх араас сибидиэнньэ оһоһуутугар эмиэ түүн буолуор диэри олордо.

Биир киэһэ хомсомуоллар уопсай мунһахтара буолла. Онно хомсомуолга кылаас оһуһуутун туһунан, хомсомуол билинни соруктарын туһунан дакылаат уонна кэпсэтии буолла. Бу дакылааты Иван Дмитриевич оһордо. Кини аһыһах хонук иһигэр бу дойдуга кылаас оһуһуута хайдах баран иһэрин чинчийэ-билэ, эмиэ үлэлии олоорто. Бу дойду киһитин-сүөһүтүн, олоһун-дьаһабын уруккуттан билэр буолан, обургу үөрэхтээх, киэн сайдыылаах үлэһит быһыытын бэрт наадалаах, өйдөтүүлээх дакылааты туруорда.

Бу дойдуга урут киэбирэн, күөнтээн олоһорбут 6—7 баай дьон кулак буолан, кылаас оһуһуутун күүскэ ыһпыттара, 1—2 хомсомуол, 3—4 хомсомуола суох үөрэнэр оһолор бу

баайдар сабыдыалларыгар охтубуттарын билингэ диэри кыайан тута иликтэр. Оболортон эрэ бу чааһыгар Балагыай хото охсуспуга. Бу муннахха Иван Дмитриевич дынг кыайыылаах дакылаатыгар олохтонон туран, Балагыай сүрдээх сытыытык-хотуутук, кэмэ суох элбэх тылы эттэ уонна: «Биһиги испитигэр кылаас охсуһууга улахан, кулаактарга, кинилэр аабыннарыгар биһиги күүстээх охсууну биэриэх тустаахпыт», — диэн түмүктээтэ.

Муннах бэрт кыайыылаахтык ааста...

Эдэр ыччат сайдыбыт билиитин-көрүүтүн, үлэлиир күүһүн-уобун Иван Дмитриевич ордук толору биллэ.

Балагыай сүрүн үлэлэрэ: хомсомуол ячейкатын үлэтэ, бэйэтин холкуоһугар суруксут, Сэбиэккэ суруксут, хамначчыт сойууһугар ячейкаттан бэрэссэдээтэл, пионер этэрээтигэр баһаатай, дыахтар кандидатскай группатыгар үлэтэ уонна араас хампаанньаларга кэлии-барыы.

Биир киэһэ Балагыай Иван Дмитриевичкэ аҕатын Николай обонньору уонна сурдьун Уйбааскыны илдэ күлэ-күлэ тийэн кэллэ уонна арыычча иллэнсийбит киэһэтэ буолан, учууталын кытта дэ ону-маны кэпсэтээри аттыгар кэлэн олорто.

Төрдүөн бэрт өр олороннор үөрэх, үлэ-хамнас, олох онгоһуутун туһунан кэпсэттилэр.

Николай обонньор бэйэтиттэн бэйэтэ күлэ-күлэ: «Урут мин букатын албаһыы сыспыт эбиппин, үөрэх диэн үтүө суол эбит, кыыс оҕо диэн уол оҕоттон тугунан да итэбэстийбэт эбит. Мин билигин кырдыан эрэбин да, бу дьоммун көрө-көрөбүн кырдыан, буорайан эрэргэ төрүт холуммаппын, олох үлэһиттэрэ — баартыйалаахтар үтүө да дьон буолар эбиккит...» — диэн элбэби кэпсээтэ. Оболор ону истэ-истэлэр уруккуларын санааннар мичээрдэһэн кэбиһэ олордолар.

Аһыйах хонуктар ааһан испиттэрэ. Хомуньуус учуутал Иван Дмитриевич Кыһыл Халдыаайы 2-с кэнсиэнтир оскуолатын сэбиэдиссэйэ буолан, үгүс эдэр ыччаты, үлэһит бааһынайы түмэн, уруккутунааҕар иккинэн, үһүнэн күүстээх үлэни ыппыттара.

Балагыай уонна кини курдук уһулуччу сайдыылаах оболор 3 сыл үөрэнэр үөрэхтэрин 2 сыл охсуулаахтык бүтэрэн,

куоракка үөрэнэ барар гына күүскэ үөрэммиттэрэ, ол быыһыгар маасса ортотугар, холкуоска үлэлииллэрин дөксө улаатыннарбыттара.

Холкуос кэнниттэн холкуостар тэриллибиттэрэ, удаарыннык кэнниттэн удаарынныктар тахсыбыттара. Алдан үрэх биэрэгэ таастыын, сыырдыын, буордуун, тыалыын, мастыын күн аайы дөксө уларыйбыта. Кыһыл Халдыаайы дөксө сырдаан, толору үүнэн испитэ. Балагыай бэйэтин курдук сүүс Балагыайы сирдээбитэ.

1923 — 1930 сс.